

บทที่ 2

วรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาระบวนการถ่ายทอดภูมิปัญญาการผลิตผ้าไหมแพรวากลุ่มทอผ้าไหมแพรวาชุมชนภูไทดำ บ้านโพน ตำบลโพน อำเภอคำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์ ครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้า รวบรวมเอกสารที่เป็นแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางในการวิจัย ข้อมูลที่ได้จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง อาจแบ่งเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น และการถ่ายทอดภูมิปัญญา
2. แนวคิดเกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้
3. แนวคิดเกี่ยวกับความรู้
4. แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้
5. ประวัติความเป็นมา และการทอผ้าไหมแพรวาของกลุ่มทอผ้าไหมแพรวาชุมชนภูไทดำ บ้านโพน ตำบลโพน อำเภอคำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์
6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น และการถ่ายทอดภูมิปัญญา

ความหมายและลักษณะของภูมิปัญญาท้องถิ่น

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2542 ให้ความหมายของคำว่า “ภูมิปัญญา” ว่าหมายถึง พินความรู้ความสามารถที่เกิดจากความเฉลียวฉลาดของผู้คนในกลุ่มสังคมใดสังคมหนึ่ง ซึ่งได้คิดประดิษฐ์ หรือสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ขึ้น เพื่อประโยชน์ในการดำรงชีวิตและการอยู่ร่วมกันภายในสังคมนั้น โดยสิ่งประดิษฐ์หรือสร้างสรรค์ขึ้นนั้นได้มีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งต่อไปยังคนอีกรุ่นหนึ่งจนถึงปัจจุบัน (วิบูลย์ ลี้สุวรรณ, 2548, หน้า 147) ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ ศิริสุภา เอมหยวก

(2548, หน้า 5) กล่าวว่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น (local wisdom) หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน (popular wisdom) เป็นความรู้ ความสามารถของชาวบ้านที่สั่งสม สืบทอดกันมา มีอยู่ทั่วไปในสังคม ชุมชน และในตัวของผู้นั้นเอง ซึ่งตลอดระยะเวลาที่ผ่านมาคนไทยได้ใช้ภูมิปัญญาในการแก้ปัญหา ปรับตัว เรียนรู้ และสร้างความเป็นปึกแผ่นมั่นคงให้แก่ชุมชน จรรโลงสังคมให้อยู่รอดจนถึงปัจจุบันนี้

ประเวศ วะสี (2536, หน้า 33) ได้กล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ว่า คือวัฒนธรรมพื้นฐานของเรา การพัฒนาควรตั้งอยู่บนพื้นฐานที่มั่นคงของเราเอง และหาสิ่งอื่นมาตกแต่งประดับประดาตามที่เหมาะสม หาใช่การพัฒนาที่ขาดลอยจากฐานเดิมของเรา ซึ่งจะทำให้โยกคลอนได้ง่าย รัฐบาลและสาธารณะควรทำความเข้าใจความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่น และส่งเสริมสนับสนุนให้นำภูมิปัญญาท้องถิ่น เข้าสู่ระบบการศึกษาของชาติ เพื่อความสมบูรณ์ของการศึกษาอันจักเป็นการฟื้นฟูบูรณะพลังของชาติเพื่อความสมานฉันท์ของคนในชาติ การพัฒนาอย่างได้สมดุลและยั่งยืน ดังนั้นการพัฒนาประเทศไปในทิศทางใดก็ดี ต้องไม่ทิ้งภูมิปัญญาท้องถิ่น

เสรี พงศ์พิศ (2536, หน้า 12) ได้ให้ความหมายภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง พื้นเพรากฐานของความรู้ชาวบ้าน ซึ่งมีลักษณะที่เป็นนามธรรม เป็นโลกทัศน์ จีวรทัศน์ เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิตเป็นเรื่องเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย คุณค่าและความหมายของทุกสิ่งในชีวิตประจำวัน และลักษณะรูปธรรม เช่น การทำมาหากิน การเกษตร หัตถกรรม ศิลปะดนตรี และอื่น ๆ ภูมิปัญญาสะท้อนลักษณะความสัมพันธ์ 3 ลักษณะสัมพันธ์ ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับโลก คนกับสิ่งแวดล้อม พืช สัตว์ ธรรมชาติ ความสัมพันธ์กับงานอื่น ๆ ที่อยู่ร่วมกันในสังคมหรือชุมชน และความสัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติที่ไม่สามารถสัมผัสได้ ความสัมพันธ์ทั้ง 3 ลักษณะ คือ วิถีชีวิตของชาวบ้านสะท้อนออกมาถึงภูมิปัญญาในการดำเนินชีวิตอย่างมีเอกภาพ

เอกวิทย์ ณ ถลาง (2541, หน้า 9) ได้ให้ความหมายของคำว่า ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์สั่งสมไว้ในการปรับตัว และดำรงชีวิตในระบบนิเวศน์ หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรม ที่ได้พัฒนาการสืบสานกันมา ภูมิปัญญาเป็น

ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถที่เป็นผลของการใช้สติปัญญาปรับตัวกับสภาวะต่าง ๆ ในพื้นที่ที่กลุ่มชนนั้น ๆ และมีการแลกเปลี่ยนสังสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่นที่มีการติดต่อสัมพันธ์กันแล้ว รับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์ หรือแก้ปัญหากลุ่มชนได้ ภูมิปัญญาจึงเป็นทั้งภูมิปัญญาดั้งเดิมอันเกิดจากประสบการณ์ในพื้นที่ ภูมิปัญญาที่มาจากภายนอก และภูมิปัญญาใหม่

กรมศิลปากร (2542, หน้า 158) ได้ให้ความหมายว่า ภูมิปัญญาคือความรู้ที่ได้สั่งสมสืบทอดและปฏิบัติต่อกันมาในการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่ทำให้คุณภาพชีวิตดีขึ้น ซึ่งเกิดจากการเรียนรู้จากคนรุ่นหนึ่งสืบทอดไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งผ่านการถ่ายทอดแบบต่าง ๆ

กฎหมายรัฐธรรมนูญแห่งชาติ 2540 ได้กำหนดระดับภูมิปัญญาไว้เป็น 3 ระดับใหญ่ ๆ คือ (กรมศิลปากร, 2542, หน้า 164)

1. ภูมิปัญญาท้องถิ่น หรืออาจเรียกว่าภูมิปัญญาของเผ่าชน หมายถึงภูมิปัญญาที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมท้องถิ่นหรือวัฒนธรรมพื้นบ้าน ได้แก่ความรู้ที่คนพื้นเมืองใช้ในการพัฒนาสังคมและเศรษฐกิจของตนเองโดยอาศัยการสืบทอดต่อกันมาจากบรรพชนในอดีต

2. ภูมิปัญญาชาติหรือภูมิปัญญาไทย คือรูปแบบวิธีการและความชำนาญที่คนหลาย ๆ เผ่าใช้เป็นแนวทางในการดำเนินการพัฒนาสังคม เศรษฐกิจและการเมืองร่วมกัน มีการจัดกลุ่มหมวดหมู่อย่างเป็นระบบ มีความคิด กระบวนการและกิจกรรม ตลอดจนการคิดค้น ปรับปรุงและพัฒนาอย่างเป็นระบบและกระบวนการ

3. ภูมิปัญญาสากลหรือภูมิปัญญาโลกคือภูมิปัญญานานาชาติที่แต่ละประเทศจดทะเบียนสงวนลิขสิทธิ์ไว้ตามกฎหมายนานาชาติ

กฤษณา วงษาสันต์, สุรัตน์ วรางค์รัตน์ และอานนท์ ผกากรอง (2542, หน้า 253) ได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าหมายถึง ความรู้หรือประสบการณ์ดั้งเดิมของประชาชนในท้องถิ่น ที่ได้รับการถ่ายทอดสืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษ หรือถ่ายทอดต่อกันมาจากสถาบันต่าง ๆ ในชุมชน เช่น จากสถาบันครอบครัวสถาบันความเชื่อ และศาสนา สถาบันการเมือง การปกครอง สถาบันเศรษฐกิจ และสถาบันทางสังคมอื่น ๆ

ตามที่นักวิชาการหลายท่านได้ให้ความหมายของภูมิปัญญาท้องถิ่นพอสรุปได้ดังนี้ ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง พื้นเพรากฐานความรู้ของชาวบ้านที่สั่งสมมาจากระบบการณชีวิตสังคมและสิ่งแวดล้อมโดยผ่านกระบวนการเรียนรู้ทั้งทางตรงหรือทางอ้อม และถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นเวลานานอย่างเหมาะสม

ความสำคัญของภูมิปัญญา

ภูมิปัญญา ได้ถูกรื้อฟื้น และกล่าวขานมากขึ้นในปัจจุบัน เนื่องด้วยในสังคมปัจจุบันได้เกิดปัญหาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ และนโยบายในการพัฒนาในด้านต่าง ๆ เมื่อเกิดปัญหาแล้วจึงมีหลายหน่วยงานได้เล็งเห็นถึงความสำคัญของภูมิปัญญาดั้งเดิมของท้องถิ่นซึ่งเป็นรากเหง้าของสังคมไทย ดังนี้

แผนการศึกษาแห่งชาติ (ฉบับที่ 7) พ.ศ. 2535 ได้คิดริเริ่มนำภูมิปัญญาไทยสู่การศึกษาของชาติ จึงกำหนดวิสัยทัศน์ในการส่งเสริมภูมิปัญญาไทยในการจัดการศึกษาไว้ “ภายในปี พ.ศ. 2550 นี้ ภูมิปัญญาไทยได้รับการส่งเสริมเพื่อการแก้ไขปัญหา และพัฒนาสังคมไทย ให้ประสานสอดคล้องกับภูมิปัญญาสากล โดยถ่ายทอดสู่ระบบเครือข่ายการศึกษาทั้งในระบบ นอกกระบบ และตามอัชฌัย อย่างสมดุลและยั่งยืนในลักษณะคงคุณค่าของภูมิปัญญาไทย และกว้างไกลไปกับภูมิปัญญาสากล”

พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 มาตรา 7 (สำนักนโยบายและแผนการศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม, 2542, หน้า 5-15) ความมุ่งหมายและหลักการในกระบวนการเรียนรู้ต้องมุ่งปลูกฝังจิตสำนึกที่ถูกต้องเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่น ภูมิปัญญาไทย และความรู้อันเป็นสากล ตลอดจนอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม มีความสามารถในการประกอบอาชีพ รู้จักพึ่งตนเอง มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ใฝ่รู้ และเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง มาตรา 27 แนวการจัดการศึกษา วรรคสองให้สถานศึกษาขั้นพื้นฐานมีหน้าที่จัดทำสารของหลักสูตรแกนกลางในส่วนที่เกี่ยวกับสภาพปัญหาในชุมชนและสังคม ภูมิปัญญาท้องถิ่น คุณลักษณะอันพึงประสงค์เพื่อเป็นสมาชิกที่ดีของครอบครัว ชุมชน และประเทศชาติ จะเห็นได้ว่าทั้งกฎหมาย และนโยบายทางการศึกษาของไทยได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับภูมิปัญญานั้นก็หมายถึง การวางรากฐานการศึกษา

เพื่อปรับเปลี่ยนสังคมในอนาคต คนไทยต้องเห็นคุณค่าและนำองค์ความรู้ภูมิปัญญามาประยุกต์ให้เข้ากับกระบวนการพัฒนาประเทศสู่สากลต่อไป

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 พ.ศ. 2540-2544 (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2539, หน้า 47) กล่าวว่า ยุทธศาสตร์การเสริมสร้างความเข้มแข็งของครอบครัวและชุมชนว่าด้วยการพัฒนาการเรียนรู้ของคนในครอบครัวและชุมชน ข้อ 1.3 (1) “สนับสนุนการถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนประสบการณ์การเรียนรู้ระหว่างคนในชุมชนเดียวกัน และระหว่างองค์การชุมชนด้วยกันในทุกรูปแบบ โดยเน้นการใช้ประโยชน์จากภูมิปัญญาท้องถิ่น หรือ ปราชญ์ชาวบ้านที่มีอยู่และมีการรับรองวิทยฐานะของการเรียนรู้ดังกล่าว”

แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 9 พ.ศ. 2545-2549 (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2544, หน้า 14) กล่าวว่า เพื่อให้การเปลี่ยนแปลงและสร้างคุณค่าที่ดีในสังคมไทยบนพื้นฐานของการอนุรักษ์วัฒนธรรมและเอกลักษณ์ของความเป็นไทย จึงได้กำหนดสภาพสังคมไทยที่พึงประสงค์ โดยมุ่งพัฒนาสู่ “สังคมที่เข้มแข็งและมีคุณภาพ” วิสัยทัศน์การพัฒนาประเทศ ข้อ 3.2 (2) สังคมไทยที่พึงประสงค์ ต้องเป็นสังคมแห่งภูมิปัญญาและการเรียนรู้เปิดโอกาสให้คนไทยทุกคนคิดเป็น ทำเป็น มีเหตุผล มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ สามารถเรียนรู้ได้ตลอดชีวิต รู้เท่าทันโลก เพื่อพร้อมรับการเปลี่ยนแปลง สามารถตั้งสมมุติฐานทางปัญญา รักษาและต่อยอดภูมิปัญญาท้องถิ่นไว้ได้อย่างเหมาะสม มีการเสริมสร้างฐานทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมีนวัตกรรม เพื่อเสริมสมรรถนะและขีดความสามารถในการแข่งขันของประเทศอย่างรู้เท่าทันควบคุมการสืบสานประเพณี วัฒนธรรม และศาสนา หรือแม้แต่รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2541, หน้า 12) ได้ให้ความสำคัญภูมิปัญญาท้องถิ่นทั้งในด้านการอนุรักษ์และการฟื้นฟู ดังปรากฏในมาตรา 46 ว่า “บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมย่อมมีสิทธิอนุรักษ์ หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่น และมีส่วนร่วมในการจัดการบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมอย่างสมดุลยั่งยืน”

เมื่อพิจารณาแล้วทั้งกฎหมายหลักของชาติ นโยบายภาครัฐถูกบรรจุความสำคัญ
ของภูมิปัญญาให้เกิดประโยชน์และโครงการต่าง ๆ อย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น จาก
แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 และฉบับที่ 9 เน้นคนเป็นศูนย์กลาง
ของการพัฒนา ได้กำหนดวิสัยทัศน์การพัฒนาประเทศเกี่ยวกับภูมิปัญญาสามารถนำมา
พัฒนาสังคมให้เข้มแข็งและมีคุณภาพได้โดยการทำให้สังคมไทยเป็นสังคมแห่ง
ภูมิปัญญาและการเรียนรู้ เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญในอีกแง่มุมหนึ่งทั้งด้าน
การวางแผนพัฒนาโดยใช้ยุทธศาสตร์ และการเชื่อมโยงภูมิปัญญาเข้าสู่ระบบการศึกษา
พัฒนาส่วนนวัตกรรมใหม่มุ่งสู่จุดหมายสำคัญด้านเศรษฐกิจและสังคม เป็นการเชิดชู
ภูมิปัญญาเอกลักษณ์สำคัญของความเป็นไทยสู่สากลอย่างมีคุณค่า ปรากฏในรูปแบบ
ของผลิตภัณฑ์แปรรูปค่าเป็นราคาเสริมสร้างเศรษฐกิจฐานรากสู่เศรษฐกิจชาติ
นอกจากนี้ยังมีกฎหมายรัฐธรรมนูญ ซึ่งเป็นกฎหมายสูงสุดของชาติเป็นกรอบกำหนดให้
อนุรักษ์และฟื้นฟูภูมิปัญญาเพื่อให้คงอยู่คู่ชาติไทยต่อไป ดังพระราชดำรัสของ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ, 2542)
ทรงกล่าวไว้ในตอนหนึ่งว่า

... ประชาชนนั้นแหละเขามีความรู้ เขาทำงานมาหลายชั่วคนแล้ว เขาทำกัน
อย่างดี เขามีความเฉลียวฉลาด เขารู้จักว่าตรงไหนควรทำกิจกรรม เขารู้ว่าที่ไหน
ควรจะเก็บรักษาไว้ แต่ที่เสียไปก็เพราะพวกที่ไม่รู้เรื่อง ไม่ได้ทำมานานแล้ว เลย
ทำให้ลืมว่าชีวิตมันเป็นไปได้โดยการทำกิจกรรมที่ถูกต้อง ...

ทั้งนี้ เสรี พงศ์พิศ (2536, หน้า 15-16) ได้อธิบายว่า พระราชดำรัสข้างต้นได้
สะท้อนถึงการรับรู้และเข้าใจที่ยังลึก ภายหลังจากทบทวนพระองค์กับงานพัฒนาชนบท
ของประเทศเป็นเวลายาวนาน ด้วยสายพระเนตรที่ยาวไกลด้วยความคิดที่เปิดกว้างด้วย
ประสบการณ์อันอุดมสมบูรณ์ และด้วยความเป็นจริงที่ปรากฏแก่พระองค์ ภูมิปัญญา
หรือความรู้ที่ยังฝังลึกอยู่กับชาวบ้าน อันเป็นส่วนใหญ่ของประเทศ ควรจะส่งเสริม
สนับสนุนคนเหล่านี้ให้ได้ใช้ภูมิปัญญาที่มีอยู่ในตัวเอง จะเห็นได้ว่าแม้แต่เจ้าฟ้าเจ้า
แผ่นดินก็ยังให้ความสำคัญกับภูมิปัญญาที่ชาวบ้านได้คิด พัฒนา สังเกตจนปรากฏให้
เห็นในยุคปัจจุบัน

นอกจากการให้ความสำคัญภูมิปัญญาในเชิงนโยบายดังกล่าวข้างต้นแล้ว

ภูมิปัญญายังมีความสำคัญที่เป็นเรื่องของคุณค่า จิตสำนึก ความรัก ความผูกพัน ที่มี การเชื่อมโยงสัมพันธ์กับหลากหลายอาชีพเป็นทุนวัฒนธรรม (ประเวศ วะสี, 2541, หน้า 47-67) ที่สามารถเป็นจุดคานงัดกับปัญหาต่าง ๆ ทางสังคมได้ ทุนทางวัฒนธรรม เป็นทุนทางจิตใจซึ่งบางครั้งการลงทุนในบางเรื่องใช้เวลาไปมากแต่ไม่ได้ใช้เงินเลย แต่เกิดขึ้นภายใต้กรอบวัฒนธรรมที่มีการบูรณาการทั้งเศรษฐกิจ จิตใจ สิ่งแวดล้อม และการเมือง การพัฒนาด้วยทุนทางวัฒนธรรมจึงเป็นการดำรงชีวิตอย่างสมดุลระหว่าง มนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทุกสิ่งทุกอย่างเชื่อมโยง สังคมไทยมีภูมิปัญญาที่หลากหลาย เช่น อาหารไทย อร่อย สวยงาม และยังมีคุณค่าต่อสุขภาพมากกว่าอาหารฝรั่งจนสามารถพูด ได้ว่าอาหารไทยเป็นอาหารเพื่อสุขภาพ ผักผลไม้บริโภคมามากจะลดการเป็นมะเร็งได้ การแพทย์แผนไทย ผ้าทอมือ และศิลปหัตถกรรม สิ่งเหล่านี้คือทุนทางวัฒนธรรมที่มี อยู่สามารถนำมาพัฒนาให้เกิดผลทางเศรษฐกิจได้

หากจะมองสังคมเป็นองค์กร สังคมที่มีคนซึ่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญของสังคม มีความรู้ภูมิปัญญาละจิตใจดีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ซึ่งกันและกันที่ประเวศ วะสี เรียกว่าทุนทาง จิตใจหรือทุนทางวัฒนธรรมนั้น การที่จะพัฒนาสังคมใดสังคมหนึ่งต้องมีการลงทุนที่ หลากหลาย นอกจากทุนงบประมาณแล้ว สำคัญยิ่งทุนด้านจิตสาธารณะ ความสัมพันธ์ ผูกพันสามัคคี เป็นต้น ทุนเหล่านี้ถือเป็นทุนทางสังคมที่มีค่า (กาสัถ เตชะจันทมาก, 2545) ให้ความสำคัญของภูมิปัญญาว่าเป็นทุนทางสังคม ซึ่งเป็นภูมิธรรมภูมิปัญญาที่ บรรพบุรุษได้สั่งสมไว้ สามารถเป็นพลังที่จะสานต่อไปในอนาคตได้ ภูมิปัญญาของไทย นี้อาจสะท้อนออกมาในรูปของศาสนา ประเพณี ความเชื่อ และแนวทางการประพฤติ ปฏิบัติในการดำเนินวิถีชีวิตต่าง ๆ และการที่จะดำรงรักษาภูมิธรรมภูมิปัญญาที่เป็นทุน สำคัญของสังคมไว้ได้นั้นต้องคำนึงถึงกระบวนการทางวัฒนธรรม

ลักษณะของกระบวนการทางวัฒนธรรม

1. กระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรม การจัดให้มีการค้นคว้า รวบรวมภูมิธรรม ภูมิปัญญาแล้วนำออกมาเพื่อแพร่และถ่ายทอดเพื่อสร้างความเข้าใจในคุณค่า สาระ และ ความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งก่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ การเห็นคุณค่า ความสำคัญประ โยชน์ จนเกิดการประพฤติปฏิบัติจนเป็นวิถีชีวิต

2. กระบวนการสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรม สังคมไทยเป็นสังคมเปิด จึงทำให้มีการสังสรรค์ระหว่างวัฒนธรรมต่าง ๆ รวมทั้งวัฒนธรรมสากลในกระแสโลกาภิวัตน์ตลอดเวลา การศึกษาวัฒนธรรมต่าง ๆ เพื่อสร้างความรู้ ความเข้าใจในคุณค่าของวัฒนธรรมซึ่งกันและกัน และศึกษาวัฒนธรรมที่ไหลบ่าตามกระแสโลกาภิวัตน์เพื่อให้รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ แล้วเลือกสรรกลั่นกรองมาใช้ให้เหมาะสมกับพื้นฐานภูมิธรรมภูมิปัญญาของวัฒนธรรมท้องถิ่นด้วย

3. กระบวนการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรม พยายามสร้างเครือข่ายภาคีสมาชิกให้มีความสามารถในการปรับเปลี่ยนทางวัฒนธรรมโดยเลือกสรร กลั่นกรองวัฒนธรรมต่าง ๆ ทั้งภูมิธรรมภูมิปัญญาดั้งเดิม และวัฒนธรรมใหม่ ๆ ที่มากับกระแสโลกาภิวัตน์ด้วยเหตุและผลอย่างรอบคอบให้สามารถประสานเชื่อมโยงและเอื้อประโยชน์ซึ่งกันและกันให้มากที่สุด

เอนก นากะบุตร (2545, หน้า 3) ได้ให้กรอบความคิดเกี่ยวกับภูมิปัญญาท้องถิ่นว่า ควรมีรูปแบบของความเข้าใจที่ชัดเจนและมีการประยุกต์ใช้กันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งมีหลายประเด็นที่น่าสนใจ เช่น

1. คุณค่าในท้องถิ่น สังคมไทยมีความแตกต่างทางวัฒนธรรมท้องถิ่นสูงมาก ภูมิปัญญามีคุณค่าที่ชุมชนยึดเหนี่ยว และรู้สึกผูกพันในเรื่องของจิตวิญญาณ ไม่ว่าจะเป็นความรักถิ่น ความรู้สึกของคนที่ถูกพันธนาการของสายเลือด อาทิ ความเป็นคนเมืองย่าโม ความเป็นคนเมืองสงขลา คุณค่าต่อความรู้สึกที่เป็นอยู่ในวัฒนธรรมชนเผ่า คุณค่าที่มีต่อหลักศาสนาอิสลาม ต่อศาสนาพุทธ คุณค่าต่อการที่ผูกพันในแม่น้ำของคนน่าน ความรู้สึกผูกพันในคุณค่าของกว๊านพะเยา ผูกพันต่อป่าชุมชนร่วมกัน ต่อการดูแลคนที่อยู่ในศรัทธาวัดเดียวกัน เป็นต้น

2. เกษตรทางเลือก/เกษตรธรรมชาติ ภาคประชาชนได้สร้างนวัตกรรมเป็นรูปแบบที่ชัดเจนในช่วงเศรษฐกิจล่มสลาย คือ การปรับระบบการเกษตร กลับมาใช้การเกษตรที่ลดต้นทุนการผลิต และลดการทำลายธรรมชาติโดยลดใช้สารเคมี มากกว่านั้นจะเป็นการเกษตรอินทรีย์ และใช้การเกษตรแบบผสมผสานมากขึ้นเพื่อหวังสร้างธาตุอาหาร การกระจายผลผลิตเพื่อยังชีพก่อนแล้วจึงขยายตลาดออกไป องค์กรความรู้ใหม่ที่ภาคประชาชนได้นำเสนอจากการใช้ภูมิปัญญาเดิมได้เสนอทางเลือกใหม่ในการเกษตร

ซึ่งขณะนี้ เป็นสิ่งที่รัฐบาลและกระทรวงเกษตรฯ กำลังปรับนโยบายบางส่วนเป็นเรื่องเกษตรแบบธรรมชาติ

3. ธุรกิจชุมชน หัตถกรรมชุมชน และอุตสาหกรรมชุมชน นอกจากการทำเกษตร และการรับจ้างแรงงานแล้ว พบว่าช่วงวิกฤตเศรษฐกิจ ได้มีคนชั้นกลางที่เคยมารับจ้างในเมืองใหญ่ในกรุงเทพฯ รวมทั้งมาอยู่ในโรงงานได้กลับไปบ้าน คนหนุ่มสาวเหล่านี้ได้ไปคิดค้น หาทางเลือกในการประกอบอาชีพในการแปรรูปสินค้าเกษตร และมาคัดแปลงจากวัสดุพื้นบ้านต่าง ๆ เช่น กระดาษสา หวาย เสื้อผ้า สบู่เปลือกมังคุด มีการวางรูปแบบการผลิต ออกแบบผลิตภัณฑ์ และการบรรจุหีบห่อ กลายเป็นอุตสาหกรรมการผลิตในชุมชน

โดยภาพรวมแล้วขณะนี้ ผู้ประกอบการที่ได้ชี้ให้เห็นถึงองค์ความรู้ที่ชุมชนลุกขึ้นมาจัดการเป็นเจ้าของธุรกิจชุมชน อาทิ การแปรรูปอาหาร อุตสาหกรรมการทอผ้า ออกแบบลายผ้า เป็นต้น ความเป็นเจ้าของเรื่องสำคัญที่ชุมชนได้บอกให้เห็นว่าความเข้มแข็งของความเป็นเจ้าของนั้นอยู่ที่การใช้องค์ความรู้ท้องถิ่น ใช้วัสดุท้องถิ่น ใช้จุดแข็งของท้องถิ่น ใช้ผู้ประกอบการที่มาจากท้องถิ่นทั้งด้านองค์ความรู้ ตัวการจัดการและแรงงาน

อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544) กล่าวว่า ภูมิปัญญาเป็นพลวัตของชุมชนในมิติทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นพลังสร้างสรรค์สังคม ประกอบด้วยระบบใหญ่ 3 ระบบ คือ

1. ระบบคุณค่า หมายถึง ศีลธรรมของส่วนรวมและจิตวิญญาณของความเป็นมนุษย์มักแสดงออกในรูปแบบของความคิดที่ให้ความสำคัญกับความเป็นธรรม ความอุดมสมบูรณ์ และความยั่งยืนของสังคมและธรรมชาติ

2. ระบบภูมิปัญญา ซึ่งครอบคลุมวิธีคิดของสังคมโดยเฉพาะการจัดการกับความสัมพันธ์ทางสังคมและสัมพันธ์ระหว่างสังคมกับธรรมชาติแวดล้อม ปรากฏให้เห็นในกระบวนการเรียนรู้ การสร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และการถ่ายทอดความรู้ผ่านองค์กรทางสังคมในท้องถิ่น เพื่อปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของสถานะแวดล้อม นอกจากนี้ยังมีปรากฏให้เห็นจากแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคม เช่น เครือญาติ เครือข่าย ตลอดจนแบบแผนการใช้ทรัพยากร ดิน น้ำ และป่าไม้ เป็นภูมิปัญญาที่สะท้อนคุณค่าทางศีลธรรมได้เป็นอย่างดี

3. ระบบอุดมการณ์อำนาจ หมายถึง ศักดิ์ศรีและสิทธิของความเป็นมนุษย์ เป็นสิทธิตามธรรมชาติที่จะเสริมสร้างความมั่นใจและอำนาจให้กับคนในชุมชนหรือ สังคมท้องถิ่นเพื่อเป็นพลังในการเรียนรู้ สร้างสรรค์ การผลิตใหม่ และถ่ายทอด ภูมิปัญญา นอกจากนี้อำนาจยังแสดงถึงศักยภาพของชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองได้

ภูมิปัญญามีความสำคัญต่อการพัฒนาสังคมไทยทั้งรูปธรรมและนามธรรม รูปธรรมเช่น การเกิดผลิตภัณฑ์ รายได้ ส่งผลให้ชุมชนมีศักยภาพในการพัฒนาได้ ส่วนนามธรรมเป็นเรื่องของจิตวิญญาณ ความมีคุณค่าในท้องถิ่นที่มีความผูกพันอย่าง ลึกซึ้ง อย่างที่เอนก นากะบุตร (2545) ได้ให้วาทกรรมไว้ ส่งผลให้เกิดความรัก ความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาของตนเองที่บรรพบุรุษถ่ายทอดสืบต่อกันมา นอกจากนี้ ภูมิปัญญาเป็นทุนทางสังคมที่จะขับเคลื่อนให้เกิดกระบวนการทางสังคม ไม่ว่าจะเป็น การศึกษาค้นคว้าให้เกิดความรู้ความเข้าใจในคุณค่า การปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรม และปัจจุบันภูมิปัญญาสามารถขายได้สะท้อนออกมาในรูปผลิตภัณฑ์ชุมชน นอกจากนี้ ผู้ที่มีความรู้หรือผู้ที่สามารถสร้างสรรค์ผลงานอันเป็นภูมิปัญญาในด้านใดด้านหนึ่ง อย่างเด่นชัด ยังได้รับการยกย่องให้เป็นศิลปินแห่งชาติ ครูภูมิปัญญาไทย นับเป็นเกียรติ แก่ผู้มีภูมิปัญญาเฉพาะด้าน และสามารถถ่ายทอดความรู้สู่ลูกหลานต่อไป

ประเภทของภูมิปัญญา

สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ (2541, หน้า 20) ได้แบ่งภูมิปัญญา เป็น 2 ระดับ คือระดับชาติ และระดับท้องถิ่น

1. ภูมิปัญญาระดับชาติ เป็นภูมิปัญญาที่พัฒนาสังคมไทย ให้รอดพ้นจาก วิกฤตการณ์ต่าง ๆ ในอดีต การเสียเอกราช การเสริมสร้างความเจริญให้กับชาติ เช่น กรณีการกอบกู้เอกราชของพระนเรศวรมหาราช การป้องกันตนเองมิให้ตกเป็นเมืองขึ้น สมัยยุคล่าอาณานิคม เป็นต้น

2. ภูมิปัญญาระดับท้องถิ่น (local wisdom) หรือบางแห่งเรียกว่า ภูมิปัญญา ชาวบ้าน (indigenous knowledge) เป็นภูมิปัญญาที่เกิดขึ้นเพื่อแก้ปัญหาของตนเอง หรือ สติปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้ที่ได้สะสม และการถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนานของ

คนในท้องถิ่น โดยใช้ชีวิตอยู่กับสิ่งแวดล้อม และธรรมชาติรอบตัว เป็นองค์ความรู้ทั้งหมดที่เกิดจากชาวบ้าน

จากการศึกษาเพิ่มเติม พบว่า ภูมิปัญญาจากชาวบ้าน มีลักษณะเฉพาะของตัวเอง (unique) เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ที่มีพื้นฐานมาจากความรู้ของชนแต่ละเผ่าพันธุ์ ที่สืบทอดกันมา ประกอบด้วย ความคิด (concept) ความเชื่อ และการรับรู้ (perception) ของคนในชนบท และเป็นกระบวนการที่มีการสะสม (accumulation) ถ้ายทอดความรู้สืบทอดกันมา ซึ่ง Bechstedt (1997, p. 33) ได้อธิบายว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นองค์ความรู้ที่เป็นระบบ เกิดขึ้นจากคนในท้องถิ่นที่ได้สะสมประสบการณ์ โดยผ่านการทดลองอย่างไม่เป็นทางการ และมีความเข้าใจเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมของวัฒนธรรม ภูมิปัญญาชาวบ้านนี้เป็นระบบที่มีการเปลี่ยนแปลงโดยการคิดสร้างสรรค์และประดิษฐ์ โดยผ่านการติดต่อเชื่อมโยงกับท้องถิ่นอื่น และระบบความรู้ที่เป็นสากลลักษณะความรู้ดังกล่าวนี้เป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากความทรงจำ และกิจกรรมที่มนุษย์ทำ อยู่โดยการแสดงออกเป็นเรื่องเล่า เพลง สุภาษิต การเดินรำ ค่านิยมทางวัฒนธรรม ความเชื่อ พิธีกรรมกฎหมาย ชุมชน และภาษาท้องถิ่น รวมทั้งการปฏิบัติการด้านการเกษตร ได้แก่ เครื่องมือการเกษตร วัสดุ พันธุ์พืช และพันธุ์สัตว์ ทั้งหมดนี้เป็นการดำเนินกิจกรรมที่ส่งผ่านทางวัฒนธรรมโดยการบอกเล่า และทำให้ดูเป็นตัวอย่าง (Grenier, 1998, p. 2)

ภูมิปัญญาระดับท้องถิ่น หรือภูมิปัญญาชาวบ้าน มีพื้นฐานมาจากความรู้เฉพาะถิ่น เป็นกระบวนการที่มีการสะสมความรู้ที่สืบทอดกันมาจากการทำกิจกรรมการประกอบอาชีพ และความเป็นอยู่ในทุกด้าน โดยเชื่อมโยงความรู้จากประสบการณ์ที่ได้สะสม หรือติดต่อกับท้องถิ่นอื่นที่มีระบบความรู้ที่เป็นสากล เพื่อแก้ปัญหาของตนเองให้ดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ องค์ความรู้ดังกล่าวส่งผ่านทางวัฒนธรรม โดยการบอกเล่าจากความทรงจำ และทำให้ดูเป็นตัวอย่าง เป็นการถ่ายทอดความรู้ด้วยภูมิปัญญาของชาวบ้านอย่างมีความหมาย

องค์ประกอบของภูมิปัญญาชาวบ้าน

องค์ประกอบของภูมิปัญญาชาวบ้าน สามารถแบ่งออกเป็น 5 ส่วนใหญ่ ๆ คือ (สมศักดิ์ มากบุญ, 2544, หน้า 37)

1. ภูมิปัญญาด้านการทำมาหากิน เห็นได้ชัดเจนทั้งจากวิถีการทำงานและการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่นำมาใช้ในการทำงานแต่ละอาชีพ โดยเฉพาะทางด้านเกษตรกรรม ซึ่งเป็นอาชีพหลักของคนไทยในชนบทตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ยกตัวอย่างเช่น การสร้างฝาย การสร้างเครื่องมือเครื่องใช้ทางการเกษตร การทำหัตถกรรมพื้นบ้าน การปรุงอาหารและการถนอมอาหาร

2. ภูมิปัญญาด้านการรักษาสุขภาพอนามัย เห็นได้ชัดเจนจากการใช้ยาสมุนไพรในการรักษาโรค และการนวดเพื่อผ่อนคลายความเมื่อยล้า และส่งเสริมการทำงานของอวัยวะส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย

3. ภูมิปัญญาด้านการอยู่ร่วมกันในสังคม เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติตนต่อสมาชิกในครอบครัว เครือญาติ และบุคคลอื่น ๆ ในชุมชนและสังคม เพื่อให้สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างผาสุก และสงบสุขเป็นระเบียบเรียบร้อย โดยมีเกณฑ์หรือระเบียบแบบแผน ประเพณีต่าง ๆ เป็นแนวกำหนดข้อควรปฏิบัติ หรือข้อห้ามไว้อย่างชัดเจน ยกตัวอย่างเช่น การรดน้ำดำหัว การสู่ขวัญ การสืบทอด การผูกเสี่ยว การผัดผัและเสียดผั และการลงแขก

4. ภูมิปัญญาด้านงานประเพณีทางศาสนาและการเคารพบูชาสิ่งเหนือธรรมชาติ คนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา ส่วนใหญ่มักมีการเคารพบูชาสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ผีसाง เทวดา และจิตวิญญาณ ควบคู่ไปด้วย ดังนั้น การประกอบพิธีกรรมทางศาสนาในรูปของประเพณีและการปฏิบัติต่าง ๆ จึงมักมีการเคารพบูชาสิ่งเหนือธรรมชาติรวมอยู่ด้วยเสมอ ๆ จนบางครั้งแยกไม่ออกอย่างชัดเจนว่างานประเพณีใดเป็นงานทางศาสนา และงานประเพณีใดเกี่ยวข้องกับการเคารพบูชาสิ่งเหนือธรรมชาติ

5. ภูมิปัญญาด้านการสร้างสรรคทางศิลปะ มีปรากฏให้เห็นหลายอย่าง ยกตัวอย่างเช่น ด้านดนตรีพื้นเมือง การแสดงพื้นบ้าน เช่น การแสดงลิเก การแสดงหมอลำ การแสดงโนรา หรือมโนราห์

กรมวิชาการ (2541, หน้า 41) ได้แบ่งภูมิปัญญาไว้ ดังนี้

1. คติ ความคิด ความเชื่อ หลักการที่เป็นพื้นฐานขององค์ความรู้ที่เกิดจากการสั่งสมถ่ายทอดกันมา

2. ศิลปวัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีที่เป็นแบบแผนดำเนินชีวิตที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา

3. การประกอบอาชีพในท้องถิ่นที่ยึดหลักการพึ่งตนเอง และได้รับการพัฒนาให้เหมาะสมกับกาลสมัย

4. แนวคิด หลักปฏิบัติ และเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่ชาวบ้านนำมาดัดแปลงใช้ในชุมชนอย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและความเป็นอยู่

กระบวนการเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่น

กระบวนการเกิดภูมิปัญญาท้องถิ่นมีผู้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเกิดไว้ดังนี้ คือ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539, หน้า 23)

1. การเรียนรู้ กระบวนการเรียนรู้เกิดขึ้นจากศักยภาพของชาวบ้านในการแสวงหาทางรอดต่อสภาพปัญหาที่รุมเร้าอยู่ โดยมีชาวบ้านที่มีความสามารถในการวิเคราะห์ คิดค้นทดลอง และสรุปบทเรียนจากภูมิปัญญาท้องถิ่น ผสมผสานกับความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอก อาจกล่าวได้ว่าชุมชนมีความรู้ ความเข้าใจ สัมผัสถึงสภาพของชุมชน และได้ใช้ความรู้ สติปัญญา จนเกิดเป็นองค์ความรู้ที่กระทำสืบต่อกันมา

2. การสะสมความรู้ การสั่งสมความรู้หรือภูมิปัญญาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นอยู่พร้อม ๆ กับการเรียนรู้ การสะสมความรู้ได้มา 2 ทางคือ การสั่งสมด้วยตนเองโดยการเรียนรู้มาจากระบบการณ์ในชีวิตการอยู่ร่วมกันในสังคมอีกทางหนึ่งคือมีผู้ถ่ายทอดให้ในรูปของวัฒนธรรมประเพณีและวิถีการดำรงชีวิต ความรู้จะถูกถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งได้ถูกสั่งสมไว้ในตัวคน ๆ หนึ่ง เรียกว่า ปราชญ์ชาวบ้าน และจะถูกถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งได้ถูกสั่งสมมาจากระบบการณ์ และได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษผ่านการลงมือทดลอง และปรับใช้ได้ภายใต้เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อมของท้องถิ่น และสอดคล้องกับระบบนิเวศ ภูมิปัญญาที่สั่งสมนี้สามารถนำไปใช้ในการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติ และการดำรงเผ่าพันธุ์

3. การถ่ายทอดและกระจายความรู้ การถ่ายทอดและกระจายความรู้หรือภูมิปัญญาจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง โดยผ่านความเชื่อทางศาสนา ความเชื่อเรื่องผี

และการผลิต วิถีชีวิตในระบบนิเวศเดียวกันไม่ได้มีการเขียนบันทึกไว้อย่างลายลักษณ์อักษร แต่มีผู้ที่ถ่ายทอดภูมิปัญญา เรียก ปราชญ์ชาวบ้าน ได้สืบสานภูมิปัญญาอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน

4. การปรับเปลี่ยนและการประยุกต์ใช้ความรู้ การปรับเปลี่ยน และการประยุกต์ใช้ความรู้หรือภูมิปัญญาในการอนุรักษ์ โดยมากจะเป็นการประยุกต์จากวัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็น คือ การประยุกต์ตัวคุณค่าที่แฝงเร้นอยู่ภายใน ซึ่งต้องอาศัยความเข้าใจที่ละเอียดอ่อนเกิดจากภูมิปัญญาของชาวบ้านเองเป็นหลัก

ภูมิปัญญาชาวบ้านในสังคมไทยปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงของสังคมอันเนื่องมาจากความก้าวหน้าทางด้านวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี รวมทั้งการพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง มีผลต่อภูมิปัญญาชาวบ้านในสังคมไทยปัจจุบัน 2 ประการใหญ่ ๆ คือ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2539, หน้า 58)

ประการแรก สิ่งประดิษฐ์หรือระบบทางสังคมที่เกิดจากภูมิปัญญาชาวบ้านในอดีต บางอย่างไม่สามารถแข่งขันกับสิ่งประดิษฐ์ หรือระบบที่มีอยู่ในปัจจุบันได้ จึงหมดความสำคัญลง หรือล้มเลิกหายไป ตัวอย่างเช่น การใช้ “เกวียน” และ “ระแทะ” เพื่อใช้ในการเดินทาง และขนย้ายผลผลิตในไร่นา ในชนบทปัจจุบันเกือบจะไม่กระทำกันแล้ว เนื่องจากชาวบ้านหันไปใช้รถอีแต่น ซึ่งสะดวกและรวดเร็วกว่า ของใช้ในครัวเรือนหลายอย่างก็หมดความนิยมไป เช่น “กระบวย” และ “กระจำ” ทำจากกะลามะพร้าว “คนโท” ทำจากดินเผา “กระซอน” ทำจากไม้ไผ่สาน สิ่งของเหล่านี้ในปัจจุบันไม่ค่อยได้พบเห็นแล้ว

ประการที่สอง ได้มีความพยายามที่จะอนุรักษ์ ส่งเสริม และพัฒนาภูมิปัญญาชาวบ้านส่วนที่ยังคงเป็นประโยชน์ และสามารถคงสภาพอยู่ได้ในสังคมปัจจุบัน โดยใช้ให้เห็นถึงคุณค่าของภูมิปัญญาเหล่านั้นที่ไม่ควรปล่อยให้เสื่อมโทรม หรือสูญหายไปอย่างน่าเสียดาย

การอนุรักษ์ ส่งเสริม และพัฒนาภูมิปัญญาชาวบ้านที่ดำเนินการอยู่ในขณะนี้ แบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ ๆ

ส่วนแรก เป็นการอนุรักษ์ ฟื้นฟู และพัฒนาหัตถกรรมพื้นบ้านในท้องถิ่นต่าง ๆ

ส่วนที่สอง เป็นการสรรหาและประกาศยกย่องผู้มีความสามารถดีเด่นในด้านต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับภูมิปัญญาชาวบ้าน

กล่าวโดยสรุป ภูมิปัญญา เป็นเรื่องของการถ่ายทอดประสบการณ์จากอดีตถึงปัจจุบัน ที่เป็นไปอย่างต่อเนื่องและไม่ขาดสาย เป็นธรรมชาติของชาวบ้านที่เชื่อมโยงประวัติศาสตร์ ต่อกันมาได้ขาดเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ภายในโดยชาวบ้านเอง แต่การเปลี่ยนแปลงของสังคมในปัจจุบันทำให้ชาวบ้านสูญเสียความเป็นตัวของตัวเอง เริ่มไม่กล้าตัดสินใจดำเนินชีวิตเอง เนื่องจากถูกรอบงำสั่งการ และตัดสินใจแทนจากสังคมภายนอกเสียเป็นส่วนใหญ่ ถ้ามีการกล่าวถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นก็มักจะไม่นึกถึงรากเหง้าพื้นเพของชาวบ้านในอดีตในแง่ดีอยู่เสมอ แต่ในความเป็นจริงแล้ว ไม่ว่ายุคใดสมัยใดย่อมจะมีทั้งสิ่งที่มีคุณค่าและจุดด้อยปะปนคละเคล้ากันไป เพียงแต่ว่าเราจะดึงเอาจุดที่ดีในอดีต เพื่อนำมาเชื่อมโยงสัมพันธ์ปรับปรุง ปรับใช้ในปัจจุบัน และอนาคตให้มากขึ้นเป็นสำคัญ

แนวคิดเกี่ยวกับการถ่ายทอดความรู้

ในสังคมทุกสังคมได้ใช้สติปัญญาของตนในการสั่งสมความรู้ ประสบการณ์ เพื่อดำรงชีวิตและได้ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งตลอดมาด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่แตกต่างกันออกไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่น อาจจะโดยตรงหรือทางอ้อม ซึ่งมีนักวิชาการและนักการศึกษาได้ให้ความหมายของการถ่ายทอดไว้ดังนี้

ปฐม นิคมานนท์ (2535, หน้า 34) กล่าวว่า การถ่ายทอดความรู้ หมายถึง วิธีการส่งต่อความรู้ ความชำนาญหรือค่านิยมที่มีอยู่ไปยังบุคคลอื่น อาจเป็นเครือญาติหรือสมาชิกคนอื่นในชุมชนก็ได้ อาจจะเป็นการถ่ายทอดโดยตรงหรือโดยทางอ้อมด้วยการตั้งใจหรือไม่ตั้งใจ มีการเรียกค่าตอบแทนหรือไม่ก็ได้

ปรียาพร วงศ์อนุตรโรจน์ (2534, หน้า 164) ให้ความหมายของการถ่ายทอดความรู้ซึ่งมี 2 ลักษณะ คือ การที่ผู้เรียนสามารถนำความรู้ที่ได้เรียนไปแล้ว ไปใช้ได้กับ

ความรู้ที่จะเรียนใหม่ หรือเรียกว่า การถ่ายโอนการเรียนรู้ (transfer of learning) กับอีกความหมาย หมายถึง ครูสามารถนำความรู้ที่นักเรียนได้เรียนด้วยวิธีการสอนต่าง ๆ เป็นการถ่ายทอดความรู้จากครูมาสู่ผู้เรียน

Knowles (1984, pp. 55-61) เชื่อว่า เด็กควรมีความแตกต่างกับผู้ใหญ่ในประเด็นต่อไปนี้

1. การเข้าใจตนเองหรือมโนภาพแห่งตน ผู้ใหญ่จะเปลี่ยนพัฒนาการจากการพึ่งพาอาศัยผู้อื่นเป็นการนำตนเอง สามารถตัดสินใจทำอะไรด้วยตนเอง นำตนเองได้รู้จักคิดหาเหตุผล และต้องการการยอมรับจากสังคม
2. ประสบการณ์ของผู้เรียน เมื่ออายุมากขึ้นผู้ใหญ่จะสะสมประสบการณ์เพิ่มขึ้น ผู้ใหญ่จึงมีประสบการณ์มากกว่าเด็ก
3. ความพร้อมในการเรียน ผู้ใหญ่พร้อมที่จะเรียนได้ดีที่สุดเมื่อมีความคาดหวังสูง จะเรียนรู้สิ่งที่จำเป็นและมีประโยชน์ต่อบทบาทภาระหน้าที่ สถานภาพทางสังคมจึงต้องคำนึงถึงความพร้อมของผู้เรียน
4. การเห็นคุณค่าของเวลาและเป้าหมาย ผู้ใหญ่มองเห็นคุณค่าของเวลาแตกต่างจากเด็ก โดยสามารถนำความรู้ที่เรียนไปใช้ในชีวิตได้ทันทีเพราะผู้ใหญ่มาเรียนเนื่องจากขาดความรู้และประสบการณ์แก้ปัญหา ผู้ใหญ่ใช้ปัญหาเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้ ส่วนเด็กนั้นจะยึดเอาเนื้อหาวิชาเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้

ระบบและวิธีการเรียนรู้ที่มีอยู่หลากหลาย เป็นการเรียนรู้ที่แตกต่างจากการเรียนรู้ในรูปแบบของโรงเรียนที่แพร่หลายในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเรียนรู้ของชุมชนในทุกภูมิภาคของสังคมไทยที่เป็นแหล่งภูมิปัญญาท้องถิ่นมาช้านาน แตกต่างกับการเรียนรู้ในสถาบัน

ปฐม นิคมานนท์ (2535, หน้า 34) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การค้นหาความรู้และระบบการถ่ายทอดความรู้ในชุมชนชนบทไทย พบว่า รูปแบบการเรียนรู้กับการถ่ายทอดความรู้จะมีรูปแบบที่เหมือนกัน ซึ่งสามารถจำแนกได้ 5 รูปแบบที่สำคัญ คือ

1. การสืบทอดความรู้ภายในชุมชน ส่วนใหญ่เป็นเรื่องอาชีพของหมู่บ้านที่แทบทุกครัวเรือน ทำเหมือน ๆ กันและเป็นอาชีพรองหรืออาชีพเสริมจากการทำนาทำไร่ เช่น การทำเครื่องปั้นดินเผา งานจักสาน ทอผ้า และงานหัตถกรรมทั่วไป อาชีพและ

ความชำนาญเหล่านี้สมาชิกในชุมชนทุกคนได้คลุกคลีและมีความคุ้นเคยมาตั้งแต่เด็ก ทุกคนจึงได้เรียนรู้และได้รับการถ่ายทอดมาเหมือน ๆ กันเป็นอัตโนมัติภายใต้สภาพ การดำรงชีวิตประจำวัน มีการเรียนรู้และการสืบทอดความรู้สืบทอดกันมาเป็นเวลาช้านาน ปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเรียนรู้อาชีพนั้น ๆ ได้แก่ ทรัพยากรธรรมชาติ และ สภาพแวดล้อมอำนวยแล้วมีการถ่ายทอดความรู้เป็น 4 ลักษณะ คือ

1.1 บรรพบุรุษประกอบอาชีพนั้นสืบทอดกันมานานแล้ว

1.2 บรรพบุรุษอพยพมาจากถิ่นอื่นโดยมีความรู้ความชำนาญติดตัวมาก่อนแล้ว มาอยู่ในที่ที่ทรัพยากรและสภาพแวดล้อมอำนวย จึงประกอบอาชีพนั้นและถ่ายทอด สืบทอดกันมา

1.3 มีนายทุนแนะนำส่งเสริมและลงทุนในรูปธุรกิจ ชาวบ้านรับจ้างแรงงาน และกลายเป็นอาชีพของหมู่บ้าน แล้วมีการถ่ายทอดไปสู่รุ่นลูกหลานสืบเนื่องกันมา

1.4 หน่วยงานและองค์กรภายนอกให้ความสนับสนุนก่อให้เกิดอาชีพของ หมู่บ้าน

2. เป็นการสืบทอดความรู้ความชำนาญที่มีลักษณะเฉพาะ กล่าวคือ เป็น ความสามารถเฉพาะบุคคลหรือเฉพาะครอบครัว เช่น ความสามารถในการรักษาโรค งานช่างศิลป์ งานช่างฝีมือต่าง ๆ ความสามารถทางด้านดนตรี การขับร้อง เป็นต้น ความรู้ เหล่านี้จะมีการถ่ายทอดเฉพาะภายในครอบครัวและเครือญาติ บางอย่างมีการหวงแหน และเป็นความลับในสายตระกูล

3. การฝึกจากผู้รู้ ผู้ชำนาญเฉพาะอย่าง เป็นการที่ผู้สนใจไปขอรับการถ่ายทอด วิชาจากผู้รู้ อาจจะเป็นญาติหรือไม่ใช่ญาติ หรืออาจเป็นผู้อยู่ในหรือนอกชุมชนก็ได้ ซึ่งมิ มีการถ่ายทอดโดย

3.1 ไปอยู่เป็นลูกมือฝึกงาน บางรายได้รับค่าแรงและบางรายไม่ได้ค่าแรงแต่ได้ ความรู้ตอบแทน

3.2 เรียนรู้จากวัด ด้านการอ่านเขียน ศาสนา วรรณคดี พิธีกรรม หมอยา โหราศาสตร์ งานศิลปะ และการช่างแขนงต่าง ๆ

3.3 ไปขอเรียนโดยเสียค่าเล่าเรียนเป็นการตอบแทน

3.4 มีการรวมกลุ่มกันเรียนภายในชุมชน

3.5 เข้าหน้าที่จากองค์กรภายนอกมาจัดสอนให้

4. การฝึกฝนและค้นคว้าด้วยตนเอง อาชีพและความชำนาญหลายอย่างเกิดขึ้นด้วยการคิดค้นดัดแปลง และพัฒนาขึ้นมาด้วยตนเองแล้วถ่ายทอดไปสู่ลูกหลานหรือผู้ที่สนใจ การเรียนรู้ด้วยตนเองนี้เกิดขึ้นจาก

4.1 ชอบสิ่งนั้นมาตั้งแต่เด็ก

4.2 เห็นตัวอย่างคนอื่นแล้วสนใจ พยายามเลียนแบบและฝึกฝนจนชำนาญ

4.3 มีผู้ชี้แนะในเบื้องต้นแล้วมาฝึกฝนและคิดค้นด้วยตนเองต่อจนมี

ความชำนาญ

5. ความรู้ความชำนาญที่เกิดจากความบังเอิญหรือสิ่งลึกลับ มีความรู้บางอย่างเกิดขึ้นโดยตนเองไม่ได้สนใจหรือไม่ได้คาดคิดมาก่อน เป็นต้นว่ามีวิญญาณหรืออำนาจลึกลับมาเข้าสิงมาบอกกล่าว ทำให้มีความสามารถในการรักษาโรคหรือความสามารถในการทำนายทายทักได้ แม้ไม่ใช่เป็นการเรียนรู้ตามความหมายในทางวิชาการทั่วไป แต่ก็ เป็นวิธีหนึ่งที่ประชาชนได้รับประสบการณ์ เกิดความรู้บางอย่างที่ยังไม่สามารถอธิบาย ด้วยเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ได้

การถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ (2541, หน้า 90) กล่าวว่า ชาวบ้านทุกหมู่เหล่าได้ใช้สติปัญญาของตนสั่งสมความรู้ประสบการณ์เพื่อการดำรงชีพมา โดยตลอดและยอมถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่งตลอดมาด้วยวิธีการต่าง ๆ ที่แตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมของแต่ละท้องถิ่นทั้งทางตรงและทางอ้อมโดยอาศัย ศรัทธาทางศาสนาความเชื่อถือผีต่าง ๆ รวมทั้งความเชื่อบรรพบุรุษเป็นพื้นฐานในการถ่ายทอดเรียนรู้สืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษในอดีตถึงลูกหลานในปัจจุบัน

การถ่ายทอดความรู้เป็นการบอกหรือการสอนวิชาความรู้ให้ผู้เรียนเข้าใจ นำไปปฏิบัติได้ซึ่งแต่เดิมภูมิปัญญาท้องถิ่นมักจะถ่ายทอดความรู้ให้กับผู้เรียนหรือกลุ่มเป้าหมายโดยอัตโนมัติ โดยที่ไม่ได้เรียนวิชาการสอนจากสถาบันใด ๆ แต่จะ ใช้สามัญสำนึกแบบสังคมประเพณีคือ การสอนที่เกิดขึ้นจากการเลียนแบบและจดจำสืบทอดกันมาในครอบครัว และการใช้การถ่ายทอด ซึ่งมีด้วยกัน 2 วิธี คือ

1. ใช้วิธีสาธิต คือ การทอให้ดูเป็นตัวอย่าง อธิบายทุกขั้นตอนเพื่อให้ผู้เรียนฝึกหัดทำให้เข้าใจ แล้วให้ผู้เรียนตามที่ได้สาธิตไว้ทุกขั้นตอน

2. ใช้วิธีปฏิบัติจริง คือ ฟังคำบรรยาย อธิบาย สาธิตแล้วนำไปปฏิบัติจริงและปฏิบัติจนเกิดเป็นความชำนาญ เพราะผลงานที่จะใช้ดำรงชีวิตได้ต้องเป็นผลงานที่เกิดขึ้นจริงนำไปใช้ประโยชน์ได้ ไม่ใช่ผลงานที่กล่าวอ้างไว้ในตำราเท่านั้น

กลุ่มเป้าหมายของการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้แก่ ผู้เรียนหรือกลุ่มเป้าหมายที่รับการถ่ายทอดภูมิปัญญาจากผู้รู้ในท้องถิ่น ส่วนมากจะเป็นคนในครอบครัว เป็นญาติ โดยสายเลือดเนื่องจากความรู้บางอย่างผู้รู้ทั้งหลายมักหวงแหนมากจะไม่แพร่พรายให้คนอื่น ๆ รู้ที่เป็นอย่างนั้นเพราะสาเหตุหลายประการ คือ

1. กลัวการแก่งแย่งการทำมาหากิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้ที่จะต้องทำผลผลิตเพื่อค้าขาย
2. กลัวเรื่องชื่อเสียง เกียรติภูมิ และกลัวคนอื่นขโมยภูมิปัญญา ถ่ายทอดความรู้ให้กับคนอื่นแล้วเขาทำดีกว่าเจ้าดำรับก็จะไม่มีชื่อเสียง
3. มีความเชื่อและถือสัจจะจาก ปู่ ย่า ตา ทวด ที่ต้องการปกปิดเคล็ดลับหรือกลวิธีการผลิต

4. สื่อและเทคโนโลยียังไม่พัฒนาเท่าที่ควร

จารุวรรณ ธรรมวัตร (2538, หน้า 13-14) แบ่งวิธีการถ่ายทอดออกเป็น 2 วิธี ดังนี้

1. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่เด็ก เด็กโดยทั่วไปมีความสนใจในช่วงสั้น ในสิ่งที่ใกล้ตัวซึ่งแตกต่างจากผู้ใหญ่ กิจกรรมการถ่ายทอดต้องง่าย ไม่ซับซ้อน สนุกสนานและดึงดูดใจ

2. วิธีการถ่ายทอดภูมิปัญญาแก่ผู้ใหญ่ ผู้ใหญ่ถือว่าเป็นผู้ผ่านประสบการณ์ต่าง ๆ มากพอสมควรแล้วและเป็นวัยทำงาน วิธีการถ่ายทอดทำได้หลายรูปแบบเช่น วิธีบอกเล่าโดยตรงพิธีกรรมตามขนบธรรมเนียมประเพณีของท้องถิ่นต่าง ๆ รวมทั้งการลงมือประกอบอาชีพตามอย่างบรรพบุรุษก็มีการถ่ายทอดเชื่อมโยงประสบการณ์มาโดยตลอด

แนวคิดเกี่ยวกับความรู้

ความรู้เป็นคำที่เข้าใจยาก เนื่องจากมีความเป็นนามธรรมสูง ทำให้หลายคนเกิดความสับสน รู้สึกว่า อะไรคือความรู้ นอกจากนี้ยังมีคำถามตามมาอีกมากกว่า เมื่อนิยามไม่ได้ว่าความรู้คืออะไร แล้วจะจัดการความรู้กันอย่างไร ซึ่งในที่นี้มีนักวิชาการหลายท่านได้กล่าวถึง ความรู้ ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

ความหมายของความรู้

Davenport and Prusak (อ้างถึงใน พรธิดา วิเชียรปัญญา, 2547, หน้า 20) ได้ให้ความหมายว่า ความรู้ หมายถึง ส่วนผสมของกรอบประสบการณ์ คุณค่า สารสนเทศ ที่เป็นสภาพแวดล้อมและกรอบการทำงานสำหรับการประเมิน และรวมกันของประสบการณ์และสารสนเทศใหม่

Hideo Yamazaki (สำนักงาน ก.พ.ร. และสถาบันเพิ่มผลผลิตแห่งชาติ, 2548, หน้า 8) ให้ความหมายของความรู้ เป็นสารสนเทศที่ผ่านกระบวนการคิดเปรียบเทียบ เชื่อมโยงกับความรู้อื่น จนเกิดเป็นความเข้าใจและนำไปใช้ประโยชน์ในการสรุปและตัดสินใจในสถานการณ์ต่าง ๆ โดยไม่จำกัดช่วงเวลา

วิจารณ์ พานิช (2548, หน้า 5-6) ได้กล่าวว่า “ความรู้” นั้น มีหลายนัยและหลายมิติคือ

1. ความรู้ คือสิ่งที่นำไปใช้จะไม่หมด หรือสึกหรอ แต่จะงอกเงยหรืองอกงามขึ้น
2. ความรู้คือสารสนเทศที่นำไปสู่การปฏิบัติ
3. ความรู้เกิดขึ้น ณ จุดที่ต้องการใช้ความรู้
4. ความรู้เป็นสิ่งที่ขึ้นกับบริบทและกระตุ้นให้เกิดขึ้นโดยความต้องการ

ซึ่งในยุคแรก ๆ ของการพัฒนาศาสตร์ด้านการจัดการความรู้ มองว่าความรู้มาจากการจัดระบบและตีความสารสนเทศ (information) ตามบริบท ซึ่งสารสนเทศก็ได้มาจากการประมวลข้อมูล (data) ดังนั้นความรู้จะไม่มีประโยชน์เลย ถ้าไม่นำไปสู่การกระทำ หรือการตัดสินใจ

ดังนั้น อาจสรุปได้ว่า ความรู้ คือ ข้อมูลและสารสนเทศที่ผสมผสานกับ ประสบการณ์ ความรอบรู้ในบริบท การแปลความหมาย การแสดงความคิดเห็น โดยเป็นสารสนเทศที่มีคุณค่าสูง ที่พร้อมจะนำไปประยุกต์ใช้ในการตัดสินใจ หรือใช้ในการทำงาน

ระดับความรู้ (Levels of Knowledge)

ตามแนวคิดของ James Brain Quinn (อ้างถึงใน สำนักงานคณะกรรมการพัฒนา ระบบราชการ, 2547, หน้า 16) แบ่งระดับความรู้เป็น 4 ระดับ ได้แก่

ระดับที่ 1 Know-what (รู้ว่าคืออะไร) เป็นความรู้เชิงรับรู้ หรือ ความรู้ที่ได้รับมา จากการเรียน เห็นหรือจดจำ มีลักษณะเป็นความรู้ในภาคทฤษฎีว่า สิ่งนั้นคืออะไร

ระดับที่ 2 Know-how (รู้ว่่าเป็นอย่างไร /รู้วิธีการ) เป็นความสามารถใน การนำความรู้ไปประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติให้เข้ากับสภาพแวดล้อม

ระดับที่ 3 Know-why (รู้ว่่าทำไม /รู้เหตุผล) เป็นความเข้าใจที่ลึกซึ้งเชิงเหตุผลที่ สลับซับซ้อนขึ้น ภายใต้เหตุการณ์และสถานการณ์ต่าง ๆ ความรู้ในระดับนี้สามารถ พัฒนาได้บนพื้นฐานของประสบการณ์ในการแก้ไขปัญหาและการอภิปรายร่วมกับผู้อื่น

ระดับที่ 4 Care-why (ใส่ใจกับเหตุผล) เป็นความรู้ในลักษณะการสร้างสรรค์ที่มา จากตัวเอง บุคคลที่มีความรู้ในระดับนี้จะมีเจตจำนง แรงจูงใจ และการปรับตัวเพื่อ ความสำเร็จ

ดังนั้นในการจัดการความรู้ องค์กรต้องคำนึงถึงระดับของความรู้เพื่อก่อให้เกิด การบรรลุผลด้วย

การสร้างความรู้ในองค์กร (Knowledge Spiral: SECI Model)

Nonaka and Takeuchi (2000, หน้า 139-150) ได้นำเสนอแนวคิดเรื่องการสร้าง และกระจายความรู้ในองค์กร ซึ่งเกิดเป็นวงจรความรู้ ระหว่างความรู้ที่อยู่ในตัวคน / ความรู้โดยนัย (tacit knowledge) กับความรู้ที่ชัดเจน (explicit knowledge) โดยใช้โมเดล SECEI knowledge conversion ในการอธิบาย ซึ่งแบ่งการสร้างความรู้เป็น 4 ขั้น ดังนี้

ขั้นที่ 1 กระบวนการจัดเกลตาทางสังคม (Socialization: Tacit knowledge to Tacit Knowledge) เป็นกระบวนการแบ่งปันประสบการณ์และการสร้างความรู้ที่เป็นนัย โดยที่บุคคลสามารถรับความรู้ที่เป็นนัยได้โดยตรงจากผู้อื่น โดยปราศจากการใช้ภาษาหรือการพูดคุยกัน คือ บุคคลจะได้รับความรู้ผ่านการดำรงชีวิตร่วมกันกับผู้อื่น มีการสังเกตซึ่งกันและกัน และการอาศัยอยู่ในสภาพแวดล้อมเดียวกัน สิ่งสำคัญของขั้นตอนนี้คือ “ประสบการณ์” Experience ประสบการณ์ เกิดได้จากการสังเกต การลอกเลียนแบบ การฝึกหัด การลงมือปฏิบัติ เช่น พนักงานเข้าใหม่จะเรียนรู้จากพนักงานที่มีประสบการณ์ผ่านการฝึกอบรมแบบ On the job training ดังนั้น ความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นในขั้นตอนนี้จึงมีลักษณะที่เรียกว่า “ความรู้ที่เห็นพ้องต้องกัน” Sympathetic Knowledge

ขั้นที่ 2 กระบวนการกระจายสู่ภายนอก (Externalization: From Tacit Knowledge to Explicit Knowledge) ระหว่างขั้นตอนนี้ ความรู้ที่เป็นนัย หรือที่อยู่ในตัวคน จะเชื่อมต่อเข้ากับความคิดที่ชัดเจน กล่าวคือ ความรู้ที่ได้มาจากขั้นที่ 1 จะถูกนำมาแสดงให้เห็นในรูปแบบที่สามารถเข้าใจได้กว้างและครอบคลุมมากขึ้น ขั้นตอนนี้ เป็นหัวใจของกระบวนการสร้างความรู้ เพราะเป็นขั้นที่ความรู้ที่เป็นนัยถูกทำให้เป็นความรู้ที่ชัดเจนโดยผ่านการเปรียบเทียบ การใช้ตัวอย่าง การสร้างแนวคิดหรือตัวแบบ ขั้นตอนนี้จึงมีลักษณะที่เรียกว่า “ความรู้ที่เกี่ยวกับการสร้างแนวคิด” Conceptual Knowledge

ขั้นที่ 3 การรวมเข้าด้วยกัน (Combination: Explicit Knowledge to Explicit Knowledge) ในขั้นตอนนี้เป็นกระบวนการของการทำให้ความคิดต่าง ๆ เป็นระบบ เพื่อให้กลายเป็นความรู้ ความรู้ที่ชัดเจนจะถูกรวมกันโดยอาศัยการแลกเปลี่ยนของบุคคลเป็นหลัก ความรู้จะเกิดการรวมตัวกันผ่านสื่อต่าง ๆ เช่น การประชุม การสัมมนา การสนทนา การติดต่อผ่านเครือข่ายคอมพิวเตอร์ เป็นต้น ความรู้ลักษณะนี้เรียกว่า “ความรู้ที่เป็นระบบ” Systematic Knowledge

ขั้นที่ 4 กระบวนการรวมเข้าสู่ภายใน (Internalization: Explicit Knowledge to Tacit Knowledge) ขั้นตอนนี้เป็นกระบวนการของการประมวลให้ความรู้ที่ชัดเจน กลายเป็นความรู้ที่เป็นนัย กล่าวคือ ความรู้ที่ชัดเจน (เป็นที่ประจักษ์) จากขั้นที่ 3 จะเปลี่ยนกันไปเป็นความรู้โดยนัยอีกครั้ง ซึ่งเปรียบเทียบกับ การเรียนรู้จากการกระทำ

(Learning by Doing) ประสบการณ์ที่ผ่าน ขั้นที่ 1-2-3 ซึ่งประสบการณ์เหล่านั้น จะทำให้บุคคลกลายเป็นทรัพย์สินที่มีค่า ความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นจึงมีลักษณะที่เรียกว่า “ความรู้เชิงปฏิบัติการ” Operational Knowledge แม้ว่าโมเดลของทั้งสองท่านจะเข้าใจง่าย แต่การแบ่งปันความรู้ที่เป็นนัยผ่านกระบวนการจัดেলাทางสังคม (ขั้นที่ 1) หรือการเปลี่ยนให้เป็นความรู้ที่ชัดเจนผ่านกระบวนการกระจายสู่ภายนอก (ขั้น 2) ไม่ใช่เรื่องที่ย่ายคายนักซึ่งมีหลายปัจจัยเข้ามาที่เกี่ยวข้อง และกระบวนการจัดการความรู้เพื่อนำความรู้ไปแบ่งบันกันก็เป็นอีกส่วนที่มีความสำคัญ เช่นเดียวกัน

ประเภทของความรู้

ความรู้สามารถแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ 2 ประเภท คือ ความรู้ชัดแจ้ง (explicit knowledge) และความรู้แฝงเร้น หรือความรู้แบบฝังลึก (tacit knowledge) ความรู้ชัดแจ้งคือความรู้ที่เขียนอธิบายออกมาเป็นตัวอักษร เช่น คู่มือปฏิบัติงาน หนังสือ ตำรา เว็บไซต์ Blog ฯลฯ ส่วนความรู้แฝงเร้นคือความรู้ที่ฝังอยู่ในตัวคน ไม่ได้ถอดออกมาเป็นลายลักษณ์อักษร หรือบางครั้งก็ไม่สามารถถอดเป็นลายลักษณ์อักษรได้ ความรู้ที่สำคัญส่วนใหญ่ มีลักษณะเป็นความรู้แฝงเร้น อยู่ในคนทำงาน และผู้เชี่ยวชาญในแต่ละเรื่อง จึงต้องอาศัยกลไกแลกเปลี่ยนเรียนรู้ให้คนได้พบกัน สร้างความไว้วางใจกัน และถ่ายทอดความรู้ระหว่างกันและกัน

1. ความรู้ชัดแจ้ง (explicit knowledge) เป็นความรู้ที่รวบรวมได้ง่าย จัดระบบ และถ่ายโอนโดยใช้วิธีการดิจิทัล มีลักษณะเป็นวัตถุคิข (objective) เป็นทฤษฎี สามารถแปลงเป็นรหัสในการถ่ายทอดโดยวิธีการที่เป็นทางการ ไม่จำเป็นต้องอาศัยการปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่นเพื่อถ่ายทอดความรู้ เช่น นโยบายขององค์กร กระบวนการทำงาน ซอฟต์แวร์ เอกสาร และกลยุทธ์ เป้าหมายและความสามารถขององค์กร

ความรู้ยังมีลักษณะไม่ชัดแจ้งมากเท่าไร การถ่ายโอนความรู้ยิ่งกระทำได้ยากเท่านั้น ดังนั้นบางคนจึงเรียกความรู้ประเภทนี้ว่าเป็นความรู้แบบเหนียว (sticky knowledge) หรือความรู้แบบฝังอยู่ภายใน (embedded knowledge) ส่วนความรู้แบบชัดแจ้งมีการถ่ายโอนและแบ่งปันง่าย จึงมีชื่ออีกชื่อหนึ่งว่า ความรู้แบบรั่วไหลได้ง่าย (leaky knowledge) ความสัมพันธ์ของความรู้ทั้งสองประเภทเป็นสิ่งที่แยกจากกันไม่ได้

ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน (mutually constituted) (Tsoukas, 1996) เนื่องจากความรู้แบบฝังลึกเป็นส่วนประกอบของความรู้ทั้งหมด (Grant, 1996) และสามารถแปลงให้เป็นความรู้แบบชัดแจ้งโดยการสื่อสารด้วยคำพูด

ตามรูปแบบของ SECI model (ของ Nonaka และ Takeuchi) ความรู้ทั้งแบบแฝงเร้นและแบบชัดแจ้งจะมีการแปรเปลี่ยนถ่ายทอดไปตามกลไกต่าง ๆ เช่น การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ การถอดความรู้ การผสมผสานความรู้ และการซึมซับความรู้

2. ความรู้แบบฝังลึก (tacit knowledge) เป็นความรู้ที่ไม่สามารถอธิบายโดยใช้คำพูดได้ มีรากฐานมาจากการกระทำและประสบการณ์ มีลักษณะเป็นความเชื่อ ทักษะ และเป็นอัตวิสัย (subjective) ต้องการการฝึกฝนเพื่อให้เกิดความชำนาญ มีลักษณะเป็นเรื่องส่วนบุคคล มีบริบทเฉพาะ (context-specific) ทำให้เป็นทางการและสื่อสารยาก เช่น วิจารณ์ญาณ ความลับทางการค้า วัฒนธรรมองค์กร ทักษะ ความเชี่ยวชาญในเรื่องต่าง ๆ การเรียนรู้ขององค์กร ความสามารถในการจิมรสไวน์ หรือกระทั่งทักษะในการสังเกต เพลวคว้นจากปล่องโรงงานว่ามีปัญหาในกระบวนการผลิตหรือไม่

การจัดการความรู้นั้นมีหลายรูปแบบ มีหลากหลายโมเดล แต่ที่น่าสนใจ คือ การจัดการความรู้ ที่ทำให้คนเคารพศักดิ์ศรีของคนอื่น เป็นรูปแบบการจัดการความรู้ที่เชื่อว่า ทุกคนมีความรู้ปฏิบัติในระดับความชำนาญที่ต่างกัน เคารพความรู้ที่อยู่ในคน เพราะหากถ้าเคารพความรู้ในตำราวิชาการอย่างเดียว นั้น ก็เท่ากับว่าเป็นการมองว่า คนที่ไม่ได้เรียนหนังสือ เป็นคนที่ไม่มีความรู้

การจัดการความรู้

การจัดการความรู้ (Knowledge Management-KM) คือ การรวบรวม สร้าง จัดระเบียบ แลกเปลี่ยนและประยุกต์ใช้ความรู้ในองค์กร โดยพัฒนาระบบจากข้อมูล ไปสู่สารสนเทศ เพื่อให้เกิดความรู้และปัญญาในที่สุด (ทิพวรรณ หล่อสุวรรณรัตน์, 2549)

การจัดการความรู้ประกอบไปด้วยชุดของการปฏิบัติงานที่ถูกใช้โดยองค์กรต่าง ๆ เพื่อที่จะระบุ สร้าง แสดงและกระจายความรู้ เพื่อประโยชน์ในการนำไปใช้และการเรียนรู้ภายในองค์กร อันนำไปสู่การจัดการสารสนเทศที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น

ซึ่งเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการดำเนินการธุรกิจที่ดี องค์กรขนาดใหญ่โดยส่วนมากจะมีการจัดสรรทรัพยากรสำหรับการจัดการองค์ความรู้ โดยมักจะเป็นส่วนหนึ่งของแผนกเทคโนโลยีสารสนเทศหรือแผนกการจัดการทรัพยากรมนุษย์

รูปแบบการจัดการองค์ความรู้โดยปกติจะถูกจัดให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ขององค์กรและประสงค์ที่จะได้ผลลัพธ์เฉพาะด้าน เช่น เพื่อแบ่งปันภูมิปัญญา เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการทำงาน เพื่อความได้เปรียบทางการแข่งขัน หรือเพื่อเพิ่มระดับนวัตกรรมให้สูงขึ้น

ปัจจุบันโลกได้เข้าสู่ยุคเศรษฐกิจฐานความรู้ (Knowledge-based Economy-KBE) งานต่าง ๆ จำเป็นต้องใช้ความรู้มาสร้างผลผลิตให้เกิดมูลค่าเพิ่มมากยิ่งขึ้น การจัดการความรู้เป็นคำกว้าง ๆ ที่มีความหมายครอบคลุมเทคนิค กลไกต่าง ๆ มากมาย เพื่อสนับสนุนให้การทำงานของแรงงานความรู้ (knowledge worker) มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น กลไกดังกล่าวได้แก่ การรวบรวมความรู้ที่กระจัดกระจายอยู่ที่ต่าง ๆ มารวมไว้ที่เดียวกัน การสร้างบรรยากาศให้คนคิดค้น เรียนรู้ สร้างความรู้ใหม่ ๆ ขึ้น การจัดระเบียบความรู้ในเอกสาร และทำสมุดหน้าเหลืองรวบรวมรายชื่อผู้มีความรู้ในด้านต่าง ๆ และที่สำคัญที่สุด คือการสร้างช่องทาง และเงื่อนไขให้คนเกิดการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกัน เพื่อนำไปใช้พัฒนางานของตนให้สัมฤทธิ์ผล

การจัดการความรู้ หรือเคเอ็ม (Knowledge Management: KM) คือ การรวบรวมองค์ความรู้ที่มีอยู่ในองค์กร ซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในตัวบุคคลหรือเอกสาร มาพัฒนาให้เป็นระบบ เพื่อให้ทุกคนในองค์กรสามารถเข้าถึงความรู้ และพัฒนาตนเองให้เป็นผู้รู้ รวมทั้งปฏิบัติงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ อันจะส่งผลให้องค์กรมีความสามารถในการแข่งขันสูงสุด โดยที่ความรู้มี 2 ประเภท คือ (1) ความรู้ที่ฝังอยู่ในคน (tacit knowledge) เป็นความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ พรสวรรค์หรือสัญชาตญาณของแต่ละบุคคลในการทำ ความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ เป็นความรู้ที่ไม่สามารถถ่ายทอดออกมาเป็นคำพูดหรือลายลักษณ์อักษรได้โดยง่าย เช่น ทักษะในการทำงาน งานฝีมือ หรือการคิดเชิงวิเคราะห์ บางครั้ง จึงเรียกว่าเป็นความรู้แบบนามธรรม (2) ความรู้ที่ชัดเจน (explicit knowledge) เป็นความรู้ที่สามารถรวบรวม ถ่ายทอดได้ โดยผ่านวิธีต่าง ๆ เช่น การบันทึกเป็นลาย

ลักษณะอักษร ทฤษฎี คู่มือต่าง ๆ และบางครั้งเรียกว่าเป็นความรู้แบบรูปธรรม (วิจารณ์ พานิช, 2550)

วิจารณ์ พานิช (2550) ได้ระบุเพิ่มเติมอีกว่า การจัดการความรู้สามารถใช้เป็นเครื่องมือเพื่อการบรรลุเป้าหมายอย่างน้อย 4 ประการ ได้แก่ (1) บรรลุเป้าหมายของงาน (2) บรรลุเป้าหมายการพัฒนาคน (3) บรรลุเป้าหมายการพัฒนาองค์กรไปเป็นองค์กรเรียนรู้ (4) บรรลุความเป็นชุมชน เป็นหมู่คณะ ความเอื้ออาทรระหว่างกันในที่ทำงาน

นอกจากนี้ยังกล่าวอีกว่า การจัดการความรู้เป็นการดำเนินการอย่างน้อย 6 ประการต่อความรู้ ได้แก่ (1) การกำหนดความรู้หลักที่จำเป็นหรือสำคัญต่องานหรือกิจกรรมของกลุ่มหรือองค์กร (2) การเสาะหาความรู้ที่ต้องการ (3) การปรับปรุง คัดแปลง หรือสร้างความรู้บางส่วน ให้เหมาะต่อการใช้งานของตน (4) การประยุกต์ใช้ความรู้ในกิจการงานของตน (5) การนำประสบการณ์จากการทำงาน และการประยุกต์ใช้ความรู้มาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และสกัด “ขุมความรู้” ออกมาบันทึกไว้ (6) การจัดบันทึก “ขุมความรู้” และ “แก่นความรู้” สำหรับไว้ใช้งาน และปรับปรุงเป็นชุดความรู้ที่ครบถ้วน ลุ่มลึกและเชื่อมโยงมากขึ้น เหมาะต่อการใช้งานมากยิ่งขึ้น

โดยที่การดำเนินการ 6 ประการนี้บูรณาการเป็นเนื้อเดียวกัน ความรู้ที่เกี่ยวข้องเป็นทั้งความรู้ที่ชัดเจน อยู่ในรูปของตัวหนังสือหรือรหัสอย่างอื่นที่เข้าใจได้ทั่วไป (explicit knowledge) และความรู้ฝังลึกอยู่ในสมอง (tacit knowledge) ที่อยู่ในคนทั้งที่อยู่ในใจ (ความเชื่อ ค่านิยม) อยู่ในสมอง (เหตุผล) และอยู่ในมือ และส่วนอื่น ๆ ของร่างกาย (ทักษะในการปฏิบัติ) การจัดการความรู้เป็นกิจกรรมที่คนจำนวนหนึ่งทำร่วมกันไม่ใช่กิจกรรมที่ทำโดยคนคนเดียว เนื่องจากเชื่อว่า “จัดการความรู้” จึงมีคนเข้าใจผิด เริ่มดำเนินการโดยรีเข้าไปที่ความรู้ คือ เริ่มที่ความรู้ นี่คือการผิดพลาดที่พบบ่อยมาก การจัดการความรู้ที่ถูกต้องจะต้องเริ่มที่งานหรือเป้าหมายของงาน

เป้าหมายของงานที่สำคัญ คือ การบรรลุผลสัมฤทธิ์ในการดำเนินการตามที่กำหนดไว้ ที่เรียกว่า Operation Effectiveness และนิยามผลสัมฤทธิ์ ออกเป็น 4 ส่วน คือ (1) การสนองตอบ (responsiveness) ซึ่งรวมทั้งการสนองตอบความต้องการของลูกค้า สนองตอบความต้องการของเจ้าของกิจการหรือผู้ถือหุ้น สนองตอบความต้องการของพนักงาน และสนองตอบความต้องการของสังคมส่วนรวม (2) การมีนวัตกรรม

(innovation) ทั้งที่เป็นนวัตกรรมในการทำงาน และนวัตกรรมด้านผลิตภัณฑ์หรือบริการ (3) จิตความสามารถ (competency) ขององค์กร และของบุคลากรที่พัฒนาขึ้น ซึ่งสะท้อนสภาพการเรียนรู้ขององค์กร และ (4) ประสิทธิภาพ (efficiency) ซึ่งหมายถึงสัดส่วนระหว่างผลลัพธ์ กับต้นทุนที่ลงไป การทำงานที่ประสิทธิภาพสูง หมายถึง การทำงานที่ลงทุนลงแรงน้อย แต่ได้ผลมากหรือคุณภาพสูง

เป้าหมายสุดท้ายของการจัดการความรู้ คือ การที่กลุ่มคนที่ดำเนินการจัดการความรู้ร่วมกัน มีชุดความรู้ของตนเองที่ร่วมกันสร้างเอง สำหรับใช้งานของตนคนเหล่านี้จะสร้างความรู้ขึ้นใช้เองอยู่ตลอดเวลา โดยที่การสร้างนั้นเป็นการสร้างเพียงบางส่วนเป็นการสร้างผ่านการทดลองเอาความรู้จากภายนอกมาปรับปรุงให้เหมาะสมต่อสภาพของตน และทดลองใช้งาน จัดการความรู้ไม่ใช่กิจกรรมที่ดำเนินการเฉพาะหรือเกี่ยวกับเรื่องความรู้ แต่เป็นกิจกรรมที่แทรก/แฝง หรือในภาษาวิชาการเรียกว่า บูรณาการอยู่กับทุกกิจกรรมของการทำงาน และที่สำคัญตัวการจัดการความรู้เองก็ต้องการการจัดการด้วย

เป้าหมายการจัดการความรู้เพื่อพัฒนา 3 ประเด็น ประกอบด้วย (1) งาน คือ พัฒนางาน (2) คน คือพัฒนาคน (3) องค์กร เป็นองค์กรการเรียนรู้ (วิจารณ์ พานิช, 2550, หน้า 39)

ความเป็นชุมชนในที่ทำงาน การจัดการความรู้จึงไม่ใช่เป้าหมายในตัวของมันเอง นี่คือ หลุมพรางข้อที่ 1 ของการจัดการความรู้ เมื่อไรก็ตามที่มีการเข้าใจผิด เอาการจัดการความรู้เป็นเป้าหมาย ความผิดพลาดก็เริ่มเดินเข้ามา อันตรายที่จะเกิดตามมาคือ การจัดการความรู้เทียม หรือ ปลอม เป็นการดำเนินการเพียงเพื่อให้ได้ชื่อว่ามีจัดการความรู้ การริเริ่มดำเนินการจัดการความรู้ แรงงูใจ การริเริ่มดำเนินการจัดการความรู้เป็นก้าวแรก ถ้าก้าวถูกทิศทาง ถูกวิธี ก็มีโอกาสสำเร็จสูง แต่ถ้าก้าวผิด ก็จะเดินไปสู่ความล้มเหลว ตัวกำหนดที่สำคัญคือแรงงูใจในการริเริ่มดำเนินการจัดการความรู้

การจัดการความรู้ที่ดีเริ่มด้วย สัมมาทิฐิ คือ ใช้การจัดการความรู้เป็นเครื่องมือเพื่อบรรลุความสำเร็จและความมั่นคงในระยะยาว การจัดทีมริเริ่มดำเนินการ การฝึกอบรมโดยการปฏิบัติจริง และดำเนินการต่อเนื่อง การจัดการระบบการจัดการความรู้ แรงงูใจในการริเริ่มดำเนินการจัดการความรู้ แรงงูใจแท้ต่อการดำเนินการจัดการความรู้ คือ เป้าหมายที่งาน คน องค์กร และความเป็นชุมชนในที่ทำงานดังกล่าว

แล้ว เป็นเงื่อนไขสำคัญ ในระดับที่เป็นหัวใจสู่ความสำเร็จในการจัดการความรู้ แรงจูงใจเทียมจะนำไปสู่การดำเนินการจัดการความรู้แบบเทียม และไปสู่ความล้มเหลวของการจัดการความรู้ในที่สุด แรงจูงใจเทียมต่อการดำเนินการจัดการความรู้ในสังคมไทย มีมากมายหลายแบบ ที่พบบ่อยที่สุด คือ ทำเพียงเพื่อให้ได้ชื่อว่าทำ ทำเพราะถูกบังคับ ตามข้อกำหนด ทำตามแฟชั่นแต่ไม่เข้าใจความหมาย และวิธีการดำเนินการจัดการความรู้ อย่างแท้จริง

องค์ประกอบสำคัญของการจัดการความรู้

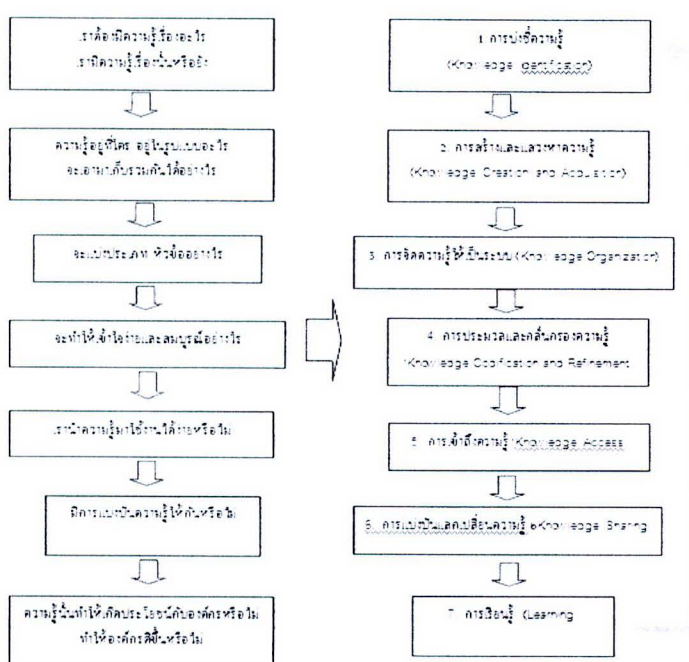
องค์ประกอบสำคัญในการจัดการความรู้ ประกอบด้วย (วิจารณ์ พานิช, 2550)

1. คน เป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุดเพราะเป็นแหล่งความรู้ และเป็นผู้นำความรู้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์
2. เทคโนโลยี เป็นเครื่องมือเพื่อให้คนสามารถค้นหา จัดเก็บ แลกเปลี่ยน รวมทั้งนำความรู้ไปใช้อย่างง่าย และรวดเร็วขึ้น
3. กระบวนการความรู้ เป็นการบริหารจัดการ เพื่อนำความรู้จากแหล่งความรู้ไปให้ผู้รู้ เพื่อทำให้เกิดการปรับปรุง และนวัตกรรม

องค์ประกอบทั้ง 3 ส่วนนี้ จะต้องเชื่อมโยงและบูรณาการอย่างสมดุล การจัดการความรู้ของกรมการปกครอง จากพระราชกฤษฎีกาว่าด้วยหลักเกณฑ์และวิธีการบริหารกิจการบ้านเมืองที่ดี พ.ศ. 2546 กำหนดให้ส่วนราชการมีหน้าที่พัฒนาความรู้ในส่วนราชการ เพื่อให้มีลักษณะเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้อย่างสม่ำเสมอ โดยต้องรับรู้ข้อมูลข่าวสารและสามารถประมวลผลความรู้ในด้านต่าง ๆ เพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการปฏิบัติราชการได้อย่างถูกต้อง รวดเร็วและเหมาะสมต่อสถานการณ์ รวมทั้งต้องส่งเสริมและพัฒนาความรู้ ความสามารถ สร้างวิสัยทัศน์ และปรับเปลี่ยนทัศนคติของข้าราชการในสังกัดให้เป็นบุคลากรที่มีประสิทธิภาพและมีการเรียนรู้ร่วมกัน ขอบเขต KM ที่ได้มีการพิจารณาแล้วเห็นว่ามีมีความสำคัญเร่งด่วนในขณะนี้ คือ การจัดการองค์ความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนเชิงบูรณาการ และได้กำหนดเป้าหมาย (desired state) ของ KM ที่จะดำเนินการในปี 2549 คือ มุ่งเน้นให้อำเภอ/กิ่งอำเภอ เป็นศูนย์กลางองค์ความรู้ เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจนเชิงบูรณาการในพื้นที่ที่เป็นประโยชน์แก่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง

โดยมีหน่วยที่วัดผลได้เป็นรูปธรรม คือ อำเภอกิ่งอำเภอ มีข้อมูลผลสำเร็จ การแก้ไข ปัญหาความยากจนเชิงบูรณาการในศูนย์ปฏิบัติการฯ ไม่น้อยกว่าศูนย์ละ 1 เรื่อง และ เพื่อให้เป้าหมายบรรลุผล ได้จัดให้มีกิจกรรมกระบวนการจัดการความรู้ (KM process) และกิจกรรมกระบวนการเปลี่ยนแปลง (change management process) ควบคู่กันไป โดยมีความคาดหวังว่าแผนการจัดการความรู้นี้จะเริ่มต้นสำคัญสู่การปฏิบัติ ราชการในขอบเขต KM และเป้าหมาย KM ในเรื่องอื่น ๆ และนำไปสู่ความเป็นองค์กร แห่งการเรียนรู้ที่ยั่งยืนต่อไป

กระบวนการจัดการความรู้

ภาพ 1 กระบวนการจัดการความรู้

ที่มา. จาก การจัดการความรู้กับการบริหารราชการไทย (หน้า 56), โดย วิจารย์ พานิช, 2550, กรุงเทพมหานคร: สถาบันส่งเสริมการจัดการความรู้เพื่อสังคม.

กระบวนการจัดการความรู้ (knowledge management) เป็นกระบวนการที่จะช่วยให้เกิดพัฒนาการของความรู้ หรือการจัดการความรู้ที่จะเกิดขึ้นภายในองค์กร มีทั้งหมด 7 ขั้นตอน

1. การบ่งชี้ความรู้ เป็นการพิจารณาว่าองค์กรมีวิสัยทัศน์ พันธกิจ ยุทธศาสตร์ เป้าหมายคืออะไร และเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย เราจำเป็นต้องใช้อะไร ขณะนี้เรามีความรู้ อะไรบ้าง อยู่ในรูปแบบใด อยู่ที่ใคร
2. การสร้างและแสวงหาความรู้ เช่นการสร้างความรู้ใหม่ แสวงหาความรู้จากภายนอก รักษาความรู้เก่า กำจัดความรู้ที่ใช้ไม่ได้แล้ว
3. การจัดความรู้ให้เป็นระบบ เป็นการวางโครงสร้างความรู้ เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการเก็บความรู้อย่างเป็นระบบในอนาคต
4. การประมวลและกลั่นกรองความรู้ เช่น ปรับปรุงรูปแบบเอกสารให้เป็นมาตรฐาน ใช้ภาษาเดียวกัน ปรับปรุงเนื้อหาให้สมบูรณ์
5. การเข้าถึงความรู้ เป็นการทำให้ผู้ใช้ความรู้เข้าถึงความรู้ที่ต้องการได้ง่ายและสะดวก เช่น ระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ (IT) Web board บอร์ดประชาสัมพันธ์ เป็นต้น
6. การแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ ทำได้หลายวิธีการ โดยกรณีที่เป็นความรู้ชัดแจ้ง (explicit knowledge) อาจจัดทำเป็นเอกสาร ฐานความรู้ เทคโนโลยีสารสนเทศ หรือกรณีที่เป็นความรู้ฝังลึก (tacit knowledge) จัดทำเป็นระบบทีมข้ามสายงาน กิจกรรมกลุ่มคุณภาพและนวัตกรรม ชุมชนแห่งการเรียนรู้ ระบบพี่เลี้ยง การสับเปลี่ยนงาน การยืมตัว เวทีแลกเปลี่ยนความรู้ เป็นต้น
7. การเรียนรู้ ควรทำให้การเรียนรู้เป็นส่วนหนึ่งของงาน เช่น เกิดระบบการเรียนรู้จากสร้างองค์ความรู้ การนำความรู้ในไปใช้ เกิดการเรียนรู้และประสบการณ์ใหม่ และหมุนเวียนต่อไปอย่างต่อเนื่อง

หัวใจของการจัดการความรู้

มีผู้รู้ได้กล่าวถึง KM หลายแง่หลายมุมที่อาจารย์รวบรวมมาซึ่งคำตอบว่า หัวใจของ KM อยู่ที่ใด โดยอาจกล่าวเป็นลำดับขั้นหัวใจของ KM เหมือนกับลำดับขั้นของ

ความต้องการ (hierarchy of needs) ของ McGregor ได้ โดยเริ่มจากข้อสมมุติฐานแรก ที่เป็นสากลที่ยอมรับทั่วไปว่าความรู้คือพลัง (DOPA KM team)

1. Knowledge is Power: ความรู้คือพลัง

2. Successful knowledge transfer involves neither computers nor documents but rather in interactions between people. (thomas H davenport): ความสำเร็จของการถ่ายทอดความรู้ไม่ใช่อยู่ที่คอมพิวเตอร์หรือเอกสาร แต่อยู่ที่การมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนด้วยกัน

3. The great end of knowledge is not knowledge but action: จุดหมายปลายทางสำคัญของความรู้มิใช่ที่ตัวความรู้แต่อยู่ที่การนำไปปฏิบัติ

4. Now the definition of a manager is somebody who makes knowledge productive: นิยามใหม่ของผู้จัดการ คือผู้ซึ่งทำให้ความรู้ผลิตดอกออกผล

จะเห็นว่าจากข้อความที่กล่าวถึง ความรู้ดังกล่าวพอทำให้มองเห็นหัวใจของ KM เป็นลำดับชั้นมาเริ่มแต่ข้อความแรกที่ว่า ความรู้คือพลังหรือความรู้คืออำนาจ ซึ่งเป็นข้อความที่เป็นที่ยอมรับที่เป็นสากล ทั้งภาคธุรกิจ เอกชน และภาคราชการ จากการยอมรับดังกล่าวมาสู่การเน้นที่ปฏิสัมพันธ์ของคนว่ามีความสำคัญในการถ่ายทอดความรู้ว่า เครื่องมือหรือเอกสารใดและมักกล่าวถึงว่า แม้ความรู้จะถูกจัดระบบและง่ายต่อการเข้าถึงของบุคคลต่าง ๆ ดีเพียงใดก็ตาม ถ้ามีความรู้ เกิดความรู้ขึ้นแล้วหากไม่นำไปใช้ประโยชน์ ก็ไม่ใช่จุดหมายปลายทางของ ความรู้และที่ชัดเจนก็คือ ประโยชน์สุดท้ายที่เน้นการนำความรู้ไปใช้ประโยชน์ให้เกิดมรรคผลมีคุณค่าประโยชน์เป็นรูปธรรมว่านั่นเป็นนิยามใหม่ของผู้นำหน้าที่เป็นผู้จัดการเลยทีเดียว ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่าหัวใจของ KM อยู่ที่ยังการนำความรู้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม

วิจารณ์ พานิช (2550) กล่าวว่าไว้ว่า “การเรียนรู้เพื่อชุมชนเป็นสุข” ทำให้เกิดความเข้าใจการจัดการความรู้อย่างลึกซึ้งมาก การพัฒนาชุมชนต้องมี 4 องค์ประกอบ คือ

1. ชุมชน หมายถึงการอยู่ร่วมกัน ความเป็นชุมชนมีเป้าหมายที่การอยู่ร่วมกัน

2. เป็นสุข หมายถึงความเป็นทั้งหมด ความเป็นปกติ สมดุล บูรณาการของปัจจัยต่าง ๆ อย่างน้อย 8 ด้าน ได้แก่ ชีวิต สังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม ศาสนธรรม ครอบครัว และชุมชน

3. การเรียนรู้ หมายถึงการเรียนรู้ร่วมกันของคนในชุมชนนั้น ๆ ผ่านการปฏิบัติ

4. การสร้างเสริม หมายถึงการเข้าไปเอื้ออำนวย ส่งเสริม เสริมพลัง (empower)

ไม่ใช่เข้าไปสอนหรือถ่ายทอดความรู้

ทั้ง 4 องค์ประกอบนี้ คือหัวใจของการจัดการความรู้ในทุกบริบท ไม่ใช่แค่การจัดการความรู้ของชาวบ้านหรือของชุมชน ในเรื่องการจัดการความรู้นี้ การเรียนรู้สำคัญกว่าตัวความรู้ เพราะถ้าไม่ระวัง ตัวความรู้จะเป็นความรู้ที่หยุดนิ่งตายตัว การเรียนรู้จะมีลักษณะ “คืนได้” คือมีชีวิต เป็นพลวัต การเรียนรู้ที่ดีที่สุดคือการเรียนรู้ร่วมกัน เป็น collective learning และเป็นการเรียนรู้ร่วมกันผ่านการปฏิบัติ (interaction learning through action)

บดินทร์ วิจารณ์ (2551) ได้กล่าวไว้ว่า การจัดการความรู้ (KM) สิ่งสำคัญอยู่ที่การลงมือปฏิบัติให้ได้ ใช้ภาษาเดียวกัน สื่อความหมายกันให้ได้ การเรียนรู้ของบุคคล หัวใจสำคัญอยู่ที่เราจะได้เรียนรู้จากการสอนคนอื่น (learning from teaching) และสิ่งที่สำคัญของการจัดการความรู้ ก็คือ เรื่องของคน การพัฒนาคน คนพัฒนาตนเอง การวางแผนทำงาน การจัดลำดับความสำคัญของงาน ขององค์กรหรือชุมชน

เครื่องมือในการจัดการความรู้

การจัดการความรู้ประกอบด้วย กระบวนการหลัก ๆ ได้แก่ การค้นหาความรู้ การสร้างและแสวงหา ความรู้ใหม่ การจัดความรู้ให้เป็นระบบ การประมวลผลและกลั่นกรองความรู้ การแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ สุดท้ายคือ การเรียนรู้ และเพื่อให้มีการนำความรู้ไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อองค์กร เครื่องมือหลากหลายประเภทถูกสร้างขึ้นมานำไปใช้ในการถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนความรู้ เช่น ชุมชนนักปฏิบัติ (Community of practice: CoP) การศึกษาดูงาน (study tour) การทบทวนหลังปฏิบัติการ หรือการถอดบทเรียน (after action review: AAR) การเรียนรู้ร่วมกันหลังงานสำเร็จ (retrospect) เรื่องเล่าแรงบันดาลใจ (springboard storytelling) การค้นหาสิ่งดีรอบตัว หรือสุนทรียสาธก (appreciative inquiring) เวทีเสวนา หรือสุนทรียสนทนา (dialogue) เพื่อนช่วยเพื่อน (peer assist) การเรียนรู้โดยการปฏิบัติ (action learning) มาตรฐานเปรียบเทียบ (benchmarking) การสอนงาน (coaching) การเป็นพี่เลี้ยง (mentoring) ฟอรัม ถาม-ตอบ

(forum) บทเรียนจากความผิดพลาด (lesson learning) และเวทีกลุ่มเฉพาะ (focus group) ซึ่งเครื่องมือทั้งหมดนี้ อาจแบ่งเป็น 2 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ

1. เครื่องมือที่ช่วยในการ “เข้าถึง” ความรู้ ซึ่งเหมาะสำหรับความรู้ประเภท Explicit มักเป็นแบบทางเดียว

2. เครื่องมือที่ช่วยในการ “ถ่ายทอด” ความรู้ ซึ่งเหมาะสำหรับความรู้ประเภท Tacit อาศัยการปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเป็นหลัก

ในบรรดาเครื่องมือดังกล่าวที่มีผู้นิยมใช้กันมากประเภทหนึ่งคือ ชุมชนแห่งการเรียนรู้ หรือชุมชน นักปฏิบัติ (Community of Practice: CoP) ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

ชุมชนนักปฏิบัติ (CoP: Community of Practice) คือ ชุมชนที่มีการรวมตัวกัน หรือเชื่อมโยงกันอย่างไม่เป็นทางการ โดยมีลักษณะดังนี้

1. ประสบปัญหาลักษณะเดียวกัน
2. มีความสนใจในเรื่องเดียวกัน ต้องการแลกเปลี่ยนประสบการณ์จากกันและกัน
3. มีเป้าหมายร่วมกัน มีความมุ่งมั่นร่วมกัน ที่จะพัฒนาวิธีการทำงานได้ดีขึ้น
4. วิถีปฏิบัติคล้ายกัน ใช้เครื่องมือ และภาษาเดียวกัน
5. มีความเชื่อ และยึดถือคุณค่าเดียวกัน
6. มีบทบาทในการสร้าง และใช้ความรู้
7. มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้จากกันและกัน อาจจะพบกันด้วยตัวจริง หรือผ่านเทคโนโลยี
8. มีช่องทางเพื่อการไหลเวียนของความรู้ ทำให้ความรู้เข้าไปถึงผู้ที่ต้องการ ใช้ได้ง่าย

9. มีความร่วมมือช่วยเหลือ เพื่อพัฒนาและเรียนรู้จากสมาชิกด้วยกันเอง

10. มีปฏิสัมพันธ์ต่อเนื่อง มีวิธีการเพื่อเพิ่มความเข้มแข็งให้แก่สายในทางสังคม

ทำให้เพิ่มพูนความรู้ที่ลึกซึ้งขึ้นเรื่อย ๆ ในระดับที่ง่ายที่สุด ชุมชนนักปฏิบัติ คือ คนกลุ่มเล็ก ๆ ซึ่งทำงานด้วยกันมาระยะหนึ่ง มีเป้าหมายร่วมกัน และต้องการที่จะแบ่งปันแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์จากการทำงาน กลุ่มดังกล่าวมักจะไม่ได้เกิดจากการจัดตั้งโดยองค์กร เป็นกลุ่มที่เกิดจากความต้องการทางสังคม และความพยายามที่จะทำให้บรรลุผลสำเร็จ เป็นกลุ่มที่ไม่มีอำนาจ ไม่มีการกำหนดไว้ในแผนภูมิโครงสร้าง

องค์กร และอาจจะมีเป้าหมายที่ขัดแย้งกับผู้นำองค์กร ในหนึ่งองค์กรอาจจะมีชุมชนนักปฏิบัติจำนวนมาก และคนคนหนึ่งจะเป็นสมาชิกในหลายชุมชน

ความสำคัญของชุมชนนักปฏิบัติ

เครือข่ายความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการ เกิดจากความใกล้ชิด ความพอใจ และพื้นฐานที่ใกล้เคียงกัน ลักษณะที่ไม่เป็นทางการจะเอื้อต่อการเรียนรู้ และการสร้างความรู้ใหม่ ๆ มากกว่าโครงสร้างที่เป็นทางการ คำว่า ปฏิบัติ หรือ Practice ใน CoP ซึ่งจุดเน้นที่การเรียนรู้ซึ่งได้มาจากการทำงาน เป็นหลัก เป็นแง่มุมเชิงปฏิบัติ ปัญหาประจำวัน เครื่องมือใหม่ ๆ พัฒนาการในเรื่องงาน วิธีการทำงานที่ได้ผล และไม่ได้ผล การมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ทำให้เกิดการถ่ายทอดแลกเปลี่ยนความรู้ฝังลึก สร้างความรู้และความเข้าใจได้มากกว่าการเรียนรู้ จากหนังสือ หรือการฝึกอบรมตามปกติ เครือข่ายที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งมีสมาชิกจากต่างหน่วยงาน ช่วยให้องค์กรประสบความสำเร็จได้ดีกว่า การสื่อสารตามโครงสร้างที่เป็นทางการ

ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับชุมชนนักปฏิบัติ

1. CoP เป็นกลไกของการไขว่คว้าหาความรู้เข้าหาตัว มากกว่าการรวบรวมความรู้ เพื่อส่งมอบให้ผู้อื่น
2. CoP เป็นเรื่องของการเรียนรู้ เพื่อเป็นคนที่ทำงานที่เก่งขึ้น มิใช่แค่เรียนรู้ว่าจะทำงานอย่างไร หรือเรียนรู้แต่เรื่องที่เป็นนามธรรม
3. การเป็นสมาชิกของ CoP คือ มีส่วนร่วมในชุมชนนั้น อย่างมีความหมาย
4. CoP ควรเชื่อมโยงกับเป้าหมายหลักขององค์กร

ธรรมชาติของชุมชนนักปฏิบัติ

1. องค์กรประกอบไปด้วย CoP จำนวนมากทับซ้อนกันอยู่ คู่ขนานไปกับโครงสร้างที่เป็นทางการขององค์กร
2. รอบชีวิตของ CoP ไม่มีความชัดเจนว่า เริ่มต้นเมื่อไร สิ้นสุดเมื่อไร ขึ้นกับความพร้อม และโอกาสเหมาะ สำหรับการเรียนรู้

3. ประเด็นที่ CoP ให้ความสนใจจะเปลี่ยนไปตามความต้องการ และความสนใจของสมาชิก

การสนับสนุนชุมชนนักปฏิบัติ

1. ปฏิบัติต่อชุมชนนักปฏิบัติเสมือนทรัพย์สินขององค์กร ให้การสนับสนุนทรัพยากร และข้อมูลข่าวสาร ดูแลเป้าหมายให้สอดคล้องกับองค์กร
2. ส่งเสริมการสร้างชุมชนนักปฏิบัติด้วยการยอมรับผลงานที่เกิดขึ้น จากกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ และดึงชุมชนเข้ามาร่วมกันทำงาน ให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้นอีก
3. มองว่า องค์กรเป็นที่รวมของชุมชน ที่เชื่อมต่อกัน

การส่งเสริมให้มีจุดยืนที่เหมาะสม และมีส่วนต่อความสำเร็จขององค์กร

1. ส่งเสริมให้ชุมชนนักปฏิบัติเรียนรู้จากภายในกลุ่ม และจากกลุ่มอื่น ๆ
2. ดูแลว่ากลไกขององค์กรมีส่วนในการสนับสนุน CoP
3. ส่งเสริมการเรียนรู้ทุกรูปแบบ และเชื่อมต่อทั่วทั้งองค์กร โดยมีมุมมองต่อการเรียนรู้ คือ การเรียนรู้ เป็นส่วนหนึ่งของการปฏิบัติ แต่เรามักจะมองไม่เห็นว่าการเรียนรู้ดีขึ้น และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ไม่ได้เกิดจากการดูเอกสาร ของคนอื่น แต่เกิดจากการทำความเข้าใจ ในตรรกะ หรือวิธีคิดของคนอื่น
4. การหาโอกาสเรียนรู้ ถ้ามีปัญหาเกี่ยวกับการเรียนรู้ ให้มองหาแบบแผนหรือสาเหตุของการมีส่วนร่วม และการแยกตัวของสมาชิก เมื่อมีการนำความรู้ไปใช้ในบริบทอื่น หรือมีการส่งผ่านข้อมูลข่าวสารไปยังอีกหน่วยงานหนึ่ง ให้ติดตามเรียนรู้การปรับเปลี่ยน ความเข้าใจที่คลาดเคลื่อน และการแปลความหมายใหม่ รับรู้การเกิดขึ้นของวิธีปฏิบัติใหม่ ๆ ในที่ไกลหูไกลตา การเรียนรู้ที่ชายขอบของชุมชนนักปฏิบัติก็มีความสำคัญ ได้แก่ การดึงดูดสมาชิกใหม่ การตอบสนองสิ่งกระตุ้นจากภายนอก การมีปฏิสัมพันธ์กับชุมชนอื่น ๆ

ข้อควรระวังในชุมชนนักปฏิบัติ

1. ความพยายามที่จะเปลี่ยนความรู้ที่ฝังลึก มาเข้าใจในลักษณะของเอกสาร อาจจะทำให้เกิดผลเสียมากกว่าผลดี เกิดเป็นขยะของข้อมูลข่าวสารที่ไม่มีคนใช้ สุดท้าย คนก็ยังต้องการความช่วยเหลือในเรื่องประสบการณ์จากเพื่อนร่วมงาน
2. ให้มีการเรียนรู้ใกล้ชิดกับการปฏิบัติให้มากที่สุด อย่าด่วนหลวมตัวที่จะสกัดความรู้จาก CoP หรือเปลี่ยนความรู้จาก CoP ไปเป็นหลักสูตรเพื่อการฝึกอบรม

ปัจจัยสู่ความสำเร็จในการทำชุมชนนักปฏิบัติ

1. กลุ่มที่ไม่เป็นทางการเป็นสิ่งที่เกิดโดยธรรมชาติอยู่แล้วในองค์กร มีลักษณะของสิ่งมีชีวิต เติบโตขึ้นเมื่อเป็นที่ประสงค์ของสมาชิก การที่จะให้มีคุณค่าต่อองค์กร จะต้องได้รับการเพาะบ่ม ดูแลด้วยความระมัดระวัง การสนับสนุนมากเกินไป อาจจะทำให้ไม่เป็นที่สนใจจากสมาชิก การปล่อยปละละเลย ก็อาจจะทำให้กระแสรินเหี่ยวเฉา ความท้าทายนี้แตกต่างจากปัจจัยต่าง ๆ ที่ผู้นำองค์กรเคยประสบ
2. ปัญหาสำคัญของชุมชนที่กำลังเติบโต คือ การที่สมาชิกสูญเสียความสนใจ และปล่อยให้ผู้ประสานงานรับผิดชอบไปคนเดียว เมื่อผู้ประสานงานหันไปทำงานอื่น ชุมชนก็ล่มสลาย ปัญหาสำคัญของชุมชนที่ประสบความสำเร็จ คือ การที่สนใจ อยู่แต่ความสำเร็จของตนเอง ข้อเสนอแนะต่อไปนี้จะช่วยรักษาพลังของชุมชน ให้เกิดความต่อเนื่อง นำสมาชิกใหม่เข้ามาร่วม และมุ่งไปที่ประเด็นที่แหลมคม
3. เชิญผู้นำทางความคิด ซึ่งเป็นที่ยอมรับเข้าร่วมแต่เริ่มแรก เพื่อสร้างพลัง ให้แก่ชุมชน จัดให้มีเวทีพบปะกัน เพื่อแลกเปลี่ยนความคิด เพื่อสร้างความตื่นตัว ความไวเนื้อเชื่อใจ ความรู้สึกร่วม ส่งเสริมการติดต่อระหว่างสมาชิกของชุมชน จัดตั้ง กลุ่มแกนที่แข็งแกร่ง ไม่จำเป็นว่าสมาชิกทุกคนจะมีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียมกัน สนับสนุน กลุ่มแกนด้วยการให้เป็นที่รับรู้ของชุมชน และไม่รบกวนเวลาเพิ่มมากเกินไป

ความท้าทายด้านเทคนิคในการทำชุมชนนักปฏิบัติ

1. การทำให้การติดต่อ การให้ข้อมูล และการเข้าถึงชุมชนเป็นเรื่องง่าย เช่น การใช้ software computer ที่ใช้ง่าย และคุ้นเคย ความท้าทายสำหรับสมาชิก สิ่งที่มีคุณค่า

มากของชุมชน คือ การร่วมกันแก้ปัญหา แต่การอภิปรายปัญหาอย่างเปิดอก ในขณะที่ความคิดยังไม่สุกงอมดี หรือคิดค้าง ๆ ในที่ประชุมเป็นสิ่งที่ไม่ใช่ธรรมชาติของเรา ความท้าทายของสมาชิกที่สำคัญ คือ การพูดถึงปัญหาของตนเอง ต่อหน้าผู้คนจำนวนมากที่เราไม่รู้จัก

2. การสร้างเวทีเสวนาในประเด็นที่เทียบคม ให้สมาชิกอาวุโสซึ่งคนยอมรับ เป็นผู้ขอความช่วยเหลือ และหาผู้ที่มีความรู้ไปร่วมอยู่ในเวที ผู้ประสานงานช่วยกระตุ้นให้อธิบายหลักคิดของข้อเสนอ เพื่อให้สมาชิกอภิปรายไปที่สมมติฐานที่ใช้และเลือกการสร้างควมไว้นื้อเชื่อใจในกลุ่มขนาดเล็ก 2-3 คน อาจใช้เป็นจุดเริ่มต้นสำหรับการสร้างชุมชนได้

3. ตามนิยามของ DOPA KM Team ได้กล่าวไว้ว่า CoP เป็นกลุ่มคนที่มารวมตัวกันอย่างไม่เป็นทางการ มีวัตถุประสงค์เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และสร้างองค์ความรู้ใหม่ ๆ เพื่อช่วยให้การทำงานมีประสิทธิภาพที่ดีขึ้นส่วนใหญ่การรวมตัวกันในลักษณะนี้มักจะมาจากคนที่อยู่ในกลุ่มงานเดียวกันหรือมีความสนใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่งร่วมกัน ซึ่งความไว้วางใจและความเชื่อมั่นในการแลกเปลี่ยนข้อมูลระหว่างกันจะเป็นสิ่งที่สำคัญ

4. CoP จะมีความแตกต่างจากการที่บุคคลมารวมกลุ่มกันเป็นทีมปฏิบัติงานปกติทั่วไปตรงที่ Cop เป็นการรวมตัวกันอย่างสมัครใจ เป็นการเชื่อมโยงสมาชิกเข้าด้วยกันโดยกิจกรรมทางสังคม ไม่ได้มีการมอบหมายสั่งการเป็นการเฉพาะและจะเลือกทำในหัวข้อหรือเรื่องที่สนใจร่วมกันเท่านั้น

5. ความรู้ที่ได้จากการแลกเปลี่ยนในกลุ่ม CoP จะพัฒนาเป็นองค์ความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการทำงานของบุคคลและองค์กรต่อไป และจากการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ภายในกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการในท่ามกลางบรรยากาศแบบสบาย ๆ ประกอบกับการใช้เทคนิคที่เรียกว่าสุนทรียสนทนา (dialogue) ซึ่งเป็นการสนทนาที่เคารพความคิดเห็นของผู้พูดให้เกียรติกัน ให้โอกาสกัน และไม่พยายามขัดขวางความคิดใครกับรับฟังผู้อื่นพูดอย่างตั้งใจ (deep listening)

แนวคิดเกี่ยวกับการเรียนรู้

ความหมายของการเรียนรู้

ได้มีผู้ให้ความหมายไว้ดังนี้

สุมน อมรวิวัฒน์ (2542, หน้า 22) กล่าวถึงความหมายของการเรียนรู้ว่า คำว่า การเรียนรู้ เป็นคำที่แยกออกเป็น เรียน และ รู้ มิได้ เพราะการเรียนรู้ตามนัยแห่ง พระพุทธธรรม หมายถึง กระบวนการที่ผัสสะทั้งหกของมนุษย์คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้สัมผัส และสัมพันธ์กับสิ่งเร้า หรือสภาพแวดล้อมที่เป็นมนุษย์ ธรรมชาติ และสิ่งต่าง ๆ ที่มนุษย์คิดประดิษฐ์ขึ้นแล้วมีการกระทำโต้ตอบประจักษ์ผล การเรียนรู้นั้นครอบคลุมถึงความเข้าใจเนื้อหาสาระ (ปริยัติ) กระบวนการปฏิบัติ ฝึกฝน อบรม ทั้งโดยตนเองและ โดยกัลยาณมิตร (ปฏิบัติ) การปฏิบัติฝึกฝนอบรมนี้ทำให้เจริญและเกิดความรู้ ความคิด ที่ถูกต้องดีงาม การฝึกฝนดังกล่าวจึงมีไวพจน์ ได้แก่ ศัพท์ ภavana ทมะ และสิกขา ซึ่งล้วนแต่เป็นการเรียนรู้โดยกายฝึกฝนอบรมทั้งสิ้น

ปรีชาพร วงศ์อนุตรโรจน์ (2543, หน้า 29-30) ได้กล่าวว่า การเรียนรู้เป็น กระบวนการที่ทำให้พฤติกรรมเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม อันเป็นผลจากการฝึกฝน และประสบการณ์ แต่มีใช้ผลจากการตอบสนองที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เช่น สัญชาตญาณ หรือวุฒิภาวะ หรือจากการเปลี่ยนแปลงชั่วคราวของร่างกาย เช่น ความเมื่อยล้า พืชของยา เอมอร์ กฤษณะรังสรรค์ (2546, หน้า 59) ได้ให้ความหมายของการเรียนรู้ (learning) หมายถึง การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมซึ่งอาจจะเป็น การเปลี่ยนแปลงทางการกระทำ ความรู้ความเข้าใจ ความสามารถ ความเชื่อ ทักษะ และทักษะ ที่ค่อนข้างถาวรอันเนื่องมาจากประสบการณ์หรือการฝึกฝน

วุฒิพล สกลเกียรติ (2546, หน้า 45) ได้กล่าวว่า การเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อ พฤติกรรมของบุคคลที่มีต่อสถานการณ์หนึ่ง ๆ นั้นเปลี่ยนแปลงไป โดยมีผลมาจาก ประสบการณ์หรือการฝึกหัด และเกิดขึ้นอย่างถาวร ไม่ใช่เป็นผลมาจากการเจริญเติบโต หรือวุฒิภาวะหรือสภาวะที่มีผลมาจากปัจจัยอื่น ๆ เช่น ความเมื่อยล้า และผลการใช้ยา

ดังนั้น การจัดการเรียนรู้ หมายถึง ขั้นตอน หรือกระบวนการเรียนรู้ เพื่อเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม โดยใช้ประสบการณ์หรือการฝึกฝน ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทั้งภายนอกที่สามารถสังเกตได้ และพฤติกรรมภายใน

แหล่งที่มาของการเรียนรู้

นับแต่เราเกิดมาเป็นทารกจนกระทั่งเติบโตเป็นผู้ใหญ่ พฤติกรรมของเรามีการเปลี่ยนแปลงมากมาย พฤติกรรมส่วนหนึ่งของเราเปลี่ยนแปลงไปโดยวุฒิภาวะหรือความพร้อมตามธรรมชาติไม่ต้องผ่านการฝึกฝน เช่น จากทารกที่ได้แต่นอนเบาะมาหัดคลาน ยืน เดิน วิ่ง พูดได้ และพฤติกรรมอีกส่วนหนึ่งซึ่งเป็นพฤติกรรมส่วนใหญ่ของเราเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เนื่องจากประสบการณ์และการฝึกฝน เรียกการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมลักษณะนี้ว่า การเรียนรู้

พฤติกรรมอันมากมายและซับซ้อนของมนุษย์ที่เกิดจากการเรียนรู้นั้น อาจเกิดขึ้นได้ 3 ทาง คือ (Bower, Bootzin, & Zajonc, 1987, p. 151)

1. การมีประสบการณ์ตรงด้วยตนเองกับสิ่งเร้า หรือได้รับผลกระทบด้วยตนเองโดยตรง
2. เกิดขึ้นจากการเห็นหรือการสังเกตประสบการณ์และผลกรรมที่เกิดขึ้นกับผู้อื่น
3. เกิดขึ้นโดยผ่านกระบวนการใช้ภาษา เช่น การบอกเล่าของผู้อื่น หรือการอ่าน

ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเรียนรู้

ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเรียนรู้ สามารถแบ่งได้ 7 ด้าน ดังนี้ (เอมอร กฤษณะรังสรรค์, 2546, หน้า 5-6)

1. พัฒนาการตามวัย เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงเชิงคุณภาพทางด้านร่างกายและจิตใจอย่างเป็นระเบียบแบบแผนต่อเนื่องตามลำดับขั้น เด็กวัยต่างกันจึงมีความสามารถและพร้อมที่จะเรียนรู้ทั้งทางด้านร่างกาย สติปัญญา อารมณ์ และสังคมแตกต่างกัน ผู้เรียนจะเกิดการเรียนรู้ได้อย่างมีประสิทธิภาพและเต็มศักยภาพก็ต่อเมื่อได้รับการจัดประสบการณ์การเรียนรู้ที่สอดคล้องกับพัฒนาการตามวัยของผู้เรียนนั้น ๆ ทั้งในแง่เนื้อหาและรูปแบบของการจัดประสบการณ์ นอกจากนี้ความรู้เรื่องพัฒนาการยัง

ช่วยให้ผู้สอนเข้าใจพฤติกรรมตามวัยของผู้เรียน และสามารถช่วยเหลือและส่งเสริมให้ผู้เรียนได้พัฒนาในด้านต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม

2. เชาวนปัญญา เป็นความสามารถในการคิด เข้าใจ เรียนรู้ แก้ปัญหา และการปรับตัว ซึ่งความสามารถของมนุษย์แบ่งออกเป็นด้านต่าง ๆ เช่น ความสามารถด้านภาษา คณิตศาสตร์ และดนตรี โดยแต่ละบุคคลมีความเด่นในความสามารถด้านต่าง ๆ แตกต่างกัน โดยมีบางด้านสูง บางด้านต่ำ และคนส่วนใหญ่จะมีความสามารถเด่นเพียงหนึ่งหรือสองด้าน แต่อย่างไรก็ตามความสามารถแต่ละด้านสามารถพัฒนาให้มีสมรรถภาพสูงขึ้นได้ ด้วยการจัดสภาพแวดล้อมและประสบการณ์ในครอบครัว โรงเรียน และสังคมที่เหมาะสมให้ตั้งแต่เยาว์วัย

3. เชาวนอารมณ์ หรือความฉลาดทางอารมณ์ หมายถึง ความสามารถในการตระหนักรู้ถึงอารมณ์ความรู้สึกของตนเองและผู้อื่น กำกับติดตาม ควบคุมอารมณ์ ความรู้สึกของตนเอง และใช้พลังจากการรู้จักอารมณ์นี้ไปชี้นำความคิด การกระทำ ตลอดจนการแก้ไขความขัดแย้งในตนเองในชีวิตประจำวัน ในการทำงาน และในการมีสัมพันธภาพกับผู้อื่น

4. กระบวนการคิด เป็นการจัดการข่าวสารข้อมูลในสมองอย่างมีลำดับขั้นตอน โดยเริ่มตั้งแต่การรับข้อมูล ประมวลข้อมูล เก็บจำ และเรียกข้อมูลออกมาใช้ ซึ่งสามารถแบ่งตามความซับซ้อนของการคิดออกเป็นการคิดขั้นพื้นฐานและการคิดขั้นสูง การเรียนรู้ที่มีคุณภาพต้องอาศัยกระบวนการคิดขั้นสูง ได้แก่ การเรียนรู้ในการคิดสร้างสรรค์ คิดอย่างมีวิจารณญาณ คิดเชิงวิเคราะห์ สังเคราะห์ และการคิดแก้ปัญหา ในการพัฒนาผู้เรียนให้เป็นพลเมืองที่มีคุณภาพจึงต้องส่งเสริมและสนับสนุนผู้เรียนให้เกิดการเรียนรู้โดยให้ผู้เรียนได้ฝึกทักษะกระบวนการคิดขั้นสูงในการค้นหาความรู้ และสร้างองค์ความรู้จากการฝึกฝนและปฏิบัติด้วยตนเอง

5. แรงจูงใจ เป็นความต้องการหรือความปรารถนาที่ผลักดันให้บุคคลกระทำพฤติกรรมอย่างมีจุดมุ่งหมาย แรงจูงใจที่แตกต่างกันทำให้บุคคลมีพฤติกรรมแตกต่างกัน การเรียนรู้จะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าผู้เรียนไม่อยากเรียนรู้ ดังนั้นความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับแหล่งของแรงจูงใจในการเรียนรู้ รวมทั้งความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับองค์ประกอบที่ทำให้

ผู้เรียนเริ่มต้นสนใจอยากเรียนรู้ และคงไว้ซึ่งความกระตือรือร้นในการเรียนรู้ต่อไป ก็จะเป็นแนวทางในการหากลยุทธ์ส่งเสริมการเรียนรู้ได้

6. รูปแบบการคิดและรูปแบบการเรียนรู้ เป็นลักษณะของการคิดและลักษณะของการเรียนที่บุคคลหนึ่ง ๆ ใช้หรือทำเป็นประจำ โดยรูปแบบการคิดและรูปแบบการเรียนรู้ไม่ได้หมายถึงตัวความสามารถโดยตรงแต่เป็นวิธีการที่บุคคลใช้ความสามารถของตนที่มีอยู่ในการคิดและการเรียนรู้ซึ่งมีผลต่อความสำเร็จทางการเรียน โดยรูปแบบการคิดและรูปแบบการเรียนรู้ของผู้เรียนมีผลต่อความสำเร็จทางการเรียน โดยผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของผู้เรียนจะเพิ่มขึ้นและผู้เรียนจะสามารถจดจำข้อมูลที่ได้เรียนนานขึ้น เมื่อวิธีสอน วัสดุ/สื่อการสอน และสภาพแวดล้อมของการเรียนรู้มีความสอดคล้องกับรูปแบบการคิดและรูปแบบการเรียนรู้ของผู้เรียน

7. ความแตกต่างระหว่างเพศ ชายและหญิงนอกจากจะมีความแตกต่างกันทางสรีระแล้ว ยังมีความแตกต่างกันในคุณลักษณะภายในที่จะสังเกตจากภายนอกได้ไม่มากนัก เช่น ความสนใจ และความถนัด เป็นต้น ในการจัดประสบการณ์เรียนรู้ให้กับผู้เรียนชั้นเรียนหนึ่ง ๆ ประกอบด้วยผู้เรียนชายและหญิงที่มีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ครูจะต้องมีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างชายและหญิง เพื่อจะได้จัดกระบวนการเรียนการสอนให้ผู้เรียนได้พัฒนาเต็มศักยภาพของตนสอดคล้องกับความสนใจและความถนัดตามความแตกต่างของระหว่างเพศ

แรงจูงใจในการเรียนรู้

แรงจูงใจ หมายถึง ภาวะภายในตัวบุคคลที่ผลักดันให้บุคคลมีพฤติกรรมอย่างมีจุดหมายหมาย ซึ่งได้แก่ ความต้องการ ความปรารถนา และความอยาก

แรงจูงใจในการเรียนรู้ หมายถึง ความต้องการหรือความปรารถนาที่ผลักดันให้บุคคลมีพฤติกรรมที่มีจุดหมายหมายเพื่อทำให้ตนเองเกิดการเรียนรู้ (เอมอร์ กฤษณะรังสรรค์, 2546, หน้า 137)

การจูงใจในการเรียนรู้ เป็นกระบวนการจูงใจให้ผู้เรียนมีความต้องการหรือปรารถนาที่ผลักดันให้ผู้เรียนได้เริ่มต้นเรียนรู้ มีความกระตือรือร้นระหว่างการเรียนรู้จนกระทั่งการเรียนรู้สิ้นสุดลง

ในการแบ่งประเภทของแรงจูงใจนั้น มีการแบ่งที่แตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับเกณฑ์ที่ใช้ในการแบ่ง ดังนี้ (เอมอร์ กฤษณะรังสรรค์, 2546, หน้า 137)

1. แรงจูงใจปฐมภูมิ และแรงจูงใจที่เกิดจากการเรียนรู้ (primary motive vs learned motive)

1.1 แรงจูงใจปฐมภูมิ (primary motive) เป็นแรงจูงใจที่เป็นความต้องการทางชีวภาพ เพื่อการอยู่รอด โดยไม่ต้องผ่านการเรียนรู้ ได้แก่ ความหิว ความกระหาย ความต้องการพักผ่อน และความต้องการทางเพศ

1.2 แรงจูงใจที่เกิดจากการเรียนรู้ (learned motive) เป็นความต้องการที่เกิดจากการเรียนรู้และการปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ได้แก่ ความต้องการความสำเร็จ ความต้องการอำนาจ ความต้องการสัมพันธ์กับผู้อื่น และความก้าวร้าว

2. แรงจูงใจภายในและแรงจูงใจภายนอก (intrinsic motivation vs extrinsic motivation)

2.1 แรงจูงใจภายใน (intrinsic motivation) เป็นแรงจูงใจที่เกิดขึ้นจากแหล่งจูงใจที่อยู่ภายในตัวบุคคล เช่น ความอยากรู้ ความรู้สึกมีค่าในตนเอง ความภาคภูมิใจในตนเอง ความรู้สึกสนุกในงานที่ทำ

2.2 แรงจูงใจภายนอก (extrinsic motivation) เป็นแรงจูงใจที่เกิดขึ้นจากแหล่งจูงใจที่อยู่ภายนอกตัวบุคคล เช่น เงิน งาน คะแนน

ผลของแรงจูงใจที่มีต่อการเรียนรู้ (general effects of motivation) โดยทั่วไปแรงจูงใจมีผลต่อการเรียนรู้และการกระทำ (performance) 4 ประการ คือ

1. แรงจูงใจจะเพิ่มระดับของพลังงานและกิจกรรมของบุคคล

2. แรงจูงใจจะนำทิศทางบุคคลไปสู่เป้าหมายที่แน่นอน โดยมีผลต่อการเลือกทางเลือก และผลที่ต้องการ

3. แรงจูงใจจะส่งเสริมให้บุคคลริเริ่มทำกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่ง และทำให้เขามีความเพียรพยายามในการกระทำกิจกรรมนั้นให้สำเร็จ

4. แรงจูงใจทำให้บุคคลเพิ่มการคิดเกี่ยวกับสิ่งที่เรี้นรู้ นั้น ๆ มากขึ้น ซึ่งได้แก่ การที่บุคคลมีความตั้งใจ การเรียนรู้อย่างมีความหมาย มีการคิดต่อเติมรายละเอียด

ระบุนความแตกต่างระหว่างข้อมูลเก่าและข้อมูลใหม่ เป็นต้น ซึ่งการคิดเกี่ยวกับสิ่งที่เรารู้มานั้นก็จะเพิ่มโอกาสของการเรียนรู้ให้มากขึ้นด้วย

แหล่งที่มาของแรงจูงใจในการเรียนรู้

ปัจจัยภายในตัวบุคคลที่มีผลต่อแรงจูงใจที่จะเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ นั้น มีหลายปัจจัยด้วยกัน ได้แก่ ความอยากรู้ (curiosity) การได้เรียนรู้สิ่งที่ตรงกับความสนใจ (relevant to interest) การตั้งเป้าหมาย (goal setting) การรับรู้ความสามารถของตนเอง (self efficacy) ดังต่อไปนี้ (เอมอร์ กฤษณะรังสรรค์, 2546, หน้า 138)

1. ความอยากรู้ (curiosity) เป็นสิ่งสำคัญของบุคคลที่ทำให้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่เกิดแรงจูงใจในการเรียนรู้ การตื่นตัวในการรับรู้จะถูกระตุ้นโดยสภาพแวดล้อมที่มีความแปลกใหม่ ความซับซ้อน และการมีรูปแบบที่แตกต่างจากรูปแบบทั่วไป เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยบุคคลไม่ได้คาดคิดมาก่อนนั้น นอกจากจะทำให้บุคคลให้ความสนใจมากกว่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นปกติทั่วไปแล้ว ยังทำให้บุคคลค้นหาทางใหม่ที่จะรับรู้ให้ได้ความชัดเจนในสิ่งนั้น

ดังนั้นผู้สอนจึงควรสร้างความอยากรู้ให้กับผู้เรียนได้เพื่อที่จะจูงใจให้อยากเรียนรู้ดังที่ Driscoll (1994, p. 296) ได้เสนอแนวทางในการทำให้ความอยากรู้ของผู้เรียนมีอยู่อย่างยั่งยืน ดังนี้

1. คงไว้ซึ่งความใส่ใจในการรับรู้ของผู้เรียนอย่างต่อเนื่อง โดยจัดแนวทางการเรียนการสอนในชั้นเรียนให้มีรูปแบบที่หลากหลาย การสอนที่ใช้เพียงการบรรยายด้วยเสียงที่ราบเรียบสม่ำเสมอก็ย่อมทำให้ผู้เรียนเกิดความเบื่อหน่ายได้ ดังนั้นการทำให้ผู้เรียนมีความตื่นตัวผู้สอนจึงควรใช้กลยุทธ์ต่าง ๆ กัน เช่น น้ำเสียงที่มีความสูงต่ำ การใช้อารมณ์ขันบ้างในบางโอกาส การสาธิต และกิจกรรมกลุ่ม ร่วมกับการบรรยาย

2. ใช้การจินตนาการเข้าร่วม การเรียนที่ผู้เรียนสามารถจินตนาการภาพหรือเรื่องราวประกอบสาระที่เรียนจะช่วยให้ผู้เรียนเกิดความอยากรู้เพิ่มขึ้น และทำให้เนื้อหาที่เรียนนั้นมีความหมายต่อผู้เรียนมากขึ้นด้วย เช่น การเล่าเรื่องลึกลับของบริเวณมหาสมุทรบางแห่งของโลกเพื่อประกอบการเรียนเกี่ยวกับการอ่านเส้นรุ้งเส้นแวงในวิชาภูมิศาสตร์ จะทำให้นักเรียนเกิดความอยากรู้และสนใจสาระที่เรียนมากขึ้น

3. การใช้สถานการณ์ปัญหาเพื่อให้ผู้เรียนแก้ปัญหาด้วยพฤติกรรมแสวงหาความรู้ เป็นการเรียนรู้ที่ผู้สอนตั้งปัญหาที่ค่อนข้างซับซ้อน และเป็นจริงให้ผู้เรียนหาทางแก้ปัญหา พร้อมทั้งจัดหาแหล่งข้อมูลที่จำเป็น และมีสิ่งที่เป็นตัวช่วยตามความจำเป็น เพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้โดยผ่านกระบวนการสืบค้นความรู้และแก้ปัญหาด้วยตนเอง

2. สิ่ง que เรียนรู้ตรงกับควมสนใจ

ผู้เรียนจะมีแรงจูงใจที่จะเรียนสูงเมื่อสิ่งที่เรียนรู้นั้นตรงกับควมสนใจ ดังนั้น ถ้าสิ่งที่ผู้สอนสอดคล้องกับควมสนใจของผู้เรียน ผู้เรียนย่อมมีแรงจูงใจที่จะเรียนรู้ แต่จะทําอย่างไรให้ผู้เรียนมีควมสนใจในสิ่งที่ผู้สอน ทําอย่างไรให้วิชาที่ผู้สอนเป็นสิ่งที่ผู้เรียนสนใจ ทําอย่างไรสิ่งที่ผู้สอนจะสอนจึงจะสอดคล้องกับควมสนใจของผู้เรียน เป็นคำถามสำคัญที่ต้องหาคําตอบ

Driscoll (1994, pp. 297-300) เสนอวิธีการที่ทําให้สิ่งที่ผู้สอนเป็นที่สนใจของผู้เรียน ดังนี้คือ

ก. การให้ผู้เรียนตั้งเป้าหมาย (goal setting) ในการเรียนของตน

การกำหนดเป้าหมายของงานหรือของควมสำเร็จเป็นแหล่งของแรงจูงใจที่สำคัญ ในการที่บุคคลจะกำหนดเป้าหมายของควมสำเร็จไว้อย่างชัดเจนได้นั้น บุคคลจะต้องมีการกำหนดมาตรฐานของเป้าหมายที่เขาจะไปถึง ด้วยการประเมินระดับควมสามารถในการปฏิบัติของตนเองในปัจจุบันก่อนและเมื่อขณะเขายังไปไม่ถึง มาตรฐานที่วางไว้ เขาจะมีความเพียรพยายามต่อไป จนกว่าจะบรรลุเป้าหมายหรือควมสำเร็จนั้น

การกำหนดเป้าหมายของบุคคลแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ

1. เป้าหมายระยะสั้น (proximal goal) หมายถึง เป้าหมายที่บุคคลสามารถทําให้สำเร็จได้อย่างรวดเร็ว หรือในเวลาอันสั้น เช่น ฉันจะทําการบ้านรายงานให้เสร็จภายในสัปดาห์นี้

2. เป้าหมายระยะยาว (distal goal) หมายถึง เป้าหมายที่บุคคลกำหนดว่าจะไปถึงในอนาคตที่ไกลออกไป เช่น ฉันจะเรียนให้ได้เกรด 4.00 ในภาคเรียนนี้

การตั้งเป้าหมายระยะสั้นจะทำให้บุคคลเกิดแรงจูงใจในการทำงานได้สูงกว่าการตั้งเป้าหมายยาว ดังนั้นในการสอนผู้เรียนยังมีอายุน้อยเท่าใดก็ยัต้องกำหนด

เป้าหมายให้อยู่ในช่วงเวลาที่สั้นลงเท่านั้น ทั้งนี้เพราะผู้เรียนยังไม่สามารถคิดและวางเป้าหมายระยะยาวระหว่างเป็นจริงได้

กล่าวโดยสรุป หนทางหนึ่งของการเพิ่มแรงจูงใจในการเรียนให้กับผู้เรียน คือ การให้ผู้เรียนตั้งเป้าหมายระยะสั้นสำหรับตนเอง โดยกำหนดเป็นเป้าหมายเชิงการกระทำ ที่ตนสามารถกระทำได้ ซึ่งเป้าหมายลักษณะนี้จะทำให้ผู้เรียนรู้สึกท้าทายและมั่นใจว่าตนเองมีความสามารถพอที่จะทำให้สำเร็จได้จึงจะมีผลให้ผู้เรียนมีแรงจูงใจและมีพฤติกรรมการลงมือปฏิบัติสูงขึ้น

ข. การใช้วิธีการสอนที่สอดคล้องกับความต้องการของผู้เรียน (Motive matching)

สิ่งที่มีผลต่อแรงจูงใจในการเรียนรู้ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ ความสอดคล้องระหว่างการให้คุณค่าของผู้เรียนต่อสิ่งที่เรียนหรืองานที่ได้รับมอบหมายให้ทำ ถ้าผู้เรียนรู้สึกค่าสิ่งที่เรียนหรือสิ่งที่ได้รับมอบหมายให้ทำนั้นมีคุณค่า Keller (อ้างถึงใน Driscoll, 1994, p. 300) เสนอว่า ผู้สอนจะต้องไวในการรับรู้ความต้องการของผู้เรียน นักเรียนบางคนที่มีความต้องการความสำเร็จสูง ต้องการแข่งขัน แต่ในขณะที่นักเรียนบางคนต้องการร่วมกิจกรรมที่มีบรรยากาศของความร่วมมือโดยไม่ต้องแข่งขัน

ดังนั้น แนวทางการสอนที่จะดึงดูดความสนใจของผู้เรียนให้เกิดแรงจูงใจต่อเนื่องในการเรียนจึงต้องใช้วิธีการที่หลากหลาย เช่น การใช้เกม กิจกรรมการเรียนรู้แบบร่วมมือ การใช้ตัวแบบ การให้โอกาสผู้เรียนแต่ละคนได้ประสบความสำเร็จ และการให้โอกาสได้เป็นผู้นำ เป็นต้น

3. การรับรู้ความสามารถของตนเอง (self-efficacy)

นักจิตวิทยา ชื่อ Bandura (1977) ได้ให้ความหมายของการรับรู้ความสามารถของตนเอง (self-efficacy) ว่าหมายถึง ความเชื่อเกี่ยวกับความสามารถของตนเองว่าจะสามารถการกระทำหรือจัดการสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ ซึ่งความเชื่อนี้อาจจะตรงกับความเป็นจริงหรือไม่ตรงกับความเป็นจริงก็ได้

การรับรู้ความสามารถของตนเองจะมีผลต่อการตัดสินใจที่จะลงมือกระทำหรือไม่ลงมือกระทำ บุคคลที่เชื่อว่าตนมีความสามารถพอที่จะทำสิ่งนั้นให้สำเร็จได้ เขาก็จะลงมือกระทำและมีทุ่มเทความพยายามเพื่อที่จะทำสิ่งนั้นให้สำเร็จ แต่ในทางตรงกันข้ามถ้าบุคคลเชื่อว่าเขาไม่มีความสามารถที่จะกระทำสิ่งให้สำเร็จได้ เขาก็ตัดสินใจที่จะ

ไม่ลงมือกระทำ ในกรณีนี้การลงมือกระทำและความพยายามก็จะไม่มีโอกาสได้เกิดขึ้นเลย ดังนั้นการรับรู้ความสามารถของตนเองจึงเป็นเสมือนตัวกำหนดการกระทำและความสำเร็จ

3.1 องค์ประกอบของการรับรู้ความสามารถของตน (component of self-efficacy)

การรับรู้ความสามารถของตน ประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ 2 ส่วน คือ

1) ความสามารถที่แท้จริง หมายถึง ความสามารถและทักษะที่ต้องใช้ในการทำงานให้สำเร็จที่บุคคลมีอยู่จริง

2) การคาดคะเนความสามารถของตน ผู้เรียนที่รับรู้ตนเองว่ามีความสามารถทางการเรียนสูงจะมีความอดทน พยายาม และความสนใจในการเรียนและการทำงานที่ได้รับมอบหมายสูงกว่าผู้เรียนที่มีการรับรู้ความสามารถของตนเองต่ำ

3.2 พัฒนาการของการรับรู้ความสามารถของตน

ความเชื่อในความสามารถของตนมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมีระบบจากที่รับรู้ตนเองโดยภาพรวมกว้าง ๆ ว่าตนฉลาดหรือไม่ฉลาดและเมื่อมีประสบการณ์ที่ต้องใช้ความสามารถที่เฉพาะเจาะจง เด็กเริ่มที่จะหันมามองตนเองอย่างเฉพาะเจาะจงเป็นเรื่อง ๆ ไป โดยเฉพาะนักเรียนเมื่อเข้าชั้นประถมศึกษาซึ่งมีการเรียนรายวิชาที่แตกต่างกัน ต้องใช้ความสามารถและทักษะที่แตกต่างกัน ประสบการณ์ของความสำเร็จและความล้มเหลวทั้งที่เกิดขึ้นกับตนเองโดยตรงหรือเกิดขึ้นกับผู้อื่นแต่ละครั้ง ก็จะนำไปสู่การสะสมความเชื่อเกี่ยวกับความสามารถของตนเองหรือที่เรียกว่า การรับรู้ความสามารถของตน

3.3 ความสัมพันธ์ของการรับรู้ความสามารถของตนกับพฤติกรรมผู้เรียน

การรับรู้ความสามารถของตนเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งต่อการตัดสินใจที่จะกระทำหรือไม่กระทำการใด ๆ ซึ่งในสภาพการณ์ส่วนใหญ่ไม่ว่าผู้ใหญ่หรือเด็กมักจะเลือกที่จะไม่กระทำในสิ่งที่เขาคิดว่าตนเองจะทำได้ไม่ดี ทั้งนี้เพราะการรับรู้ความสามารถของตนมีอิทธิพลต่อความรู้สึก ความคิด การจูงใจตนเอง การกระทำและการทุ่มเทความพยายามเมื่อเผชิญกับอุปสรรค เพื่อที่จะทำให้บรรลุถึงความสำเร็จของ

บุคคล ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า การรับรู้ความสามารถของตนเป็นตัวแปรสำคัญในการเข้าใจแรงจูงใจของมนุษย์

3.4 อิทธิพลของการรับรู้ความสามารถของตน

- 1) การตัดสินใจกระทำ/ไม่กระทำ
- 2) การทุ่มเทความพยายามเมื่อเผชิญกับอุปสรรค
- 3) การตั้งเป้าหมายการเรียนรู้ นักเรียนที่มีการรับรู้ความสามารถของตนเอง

ต่ำจะตั้งเป้าหมายการเรียนรู้ต่ำกว่านักเรียนที่มีการรับรู้ความสามารถของตนสูง

- 4) การประเมินความสามารถของตนเอง
- 5) ความภาคภูมิใจในตนเอง
- 6) การมีความเครียดและความกังวล

การรับรู้ความสามารถของตนจะส่งผลต่อการตัดสินใจของบุคคลว่าจะลงมือกระทำหรือไม่โดยพิจารณาว่าตนจะสามารถทำสิ่งนั้นให้สำเร็จได้หรือไม่ อย่างไรก็ตาม ยังมีอีกปัจจัยหนึ่งที่บุคคลร่วมใช้ในการพิจารณาว่าจะลงมือทำหรือไม่ คือ ผลที่บุคคลคาดว่าจะได้รับจากการกระทำสิ่งนั้น ดังนั้นความคาดหวังต่อผลที่จะได้รับจึงเป็นอีกตัวแปรหนึ่งของแรงจูงใจที่ควรทำความเข้าใจ

วิธีการส่งเสริมให้ผู้เรียนเพิ่มการรับรู้ความสามารถของตนมี 4 วิธี (Bandura, 1997) คือ

ก. ความสำเร็จในงานที่ทำ ผู้เรียนที่เคยประสบความสำเร็จในงานที่ทำหรือในการเรียนจะมีการรับรู้ความสามารถของตนสูงขึ้น และจะมีการลงมือกระทำและมีการทุ่มเทความพยายามยิ่งขึ้นเพื่อให้งานนั้นสำเร็จ ดังนั้นครูจึงต้องเอื้อโอกาสให้ผู้เรียนประสบความสำเร็จในงานที่ทำ โดยพิจารณาตามความเหมาะสมของความสามารถ

ข. ประสบการณ์จากการเห็นผู้อื่นประสบความสำเร็จ การที่ผู้เรียนสังเกตเห็นผู้อื่นที่มีความสามารถใกล้เคียงตนเองประสบความสำเร็จก็จะสามารถเพิ่มความเชื่อมั่นว่าตนจะสามารถทำให้สำเร็จได้เช่นกัน กลุ่มเพื่อนจึงเป็นแหล่งของประสบการณ์แห่งความสำเร็จที่จะช่วยเพิ่มการรับรู้ความสามารถของตนให้กับนักเรียนในสภาพการณ์ในชั้นเรียนที่สำคัญที่สุด

ค. การชักจูงด้วยวาจา การรับรู้ความสามารถของตนเองสามารถเพิ่มขึ้นจากการที่ผู้อื่นเกี่ยวข้องกับซึ่งมีความสำคัญได้แก่ ครู พ่อ แม่ หรือเพื่อนบอกให้เขาทราบว่า เขามีความสามารถทำได้สิ่งนั้นให้สำเร็จได้ เช่น ครูบอกนักเรียนว่า “รสชาติเชอทำงานนี้ได้แน่นอน”

ง. สภาวะทางร่างกาย สภาพของร่างกายมีผลต่ออารมณ์ สภาวะของอารมณ์กล้วมาก ๆ มีผลรับรู้ความสามารถของตนเองต่ำได้ ดังนั้นการปรับปรุงความรู้ความสามารถของตนเองของผู้ที่อยู่ในภาวะที่กล้วมากเครียดมาก ทำได้โดยการปรับสภาวะร่างกายให้อยู่ในสภาพปกติหรือมีความพอดีของความตื่นตัวของร่างกายก่อนเพื่อการรับรู้ความสามารถของตนเองจะได้เป็นปกติด้วย

4. ความคาดหวังต่อผลที่จะได้รับ

หลายต่อหลายเหตุการณ์ที่เราพบว่า ในการตัดสินใจที่จะกระทำหรือไม่กระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แม้เราจะเชื่อว่าเรามีความสามารถที่จะทำให้สำเร็จได้ แต่ถ้าผลที่เราจะได้รับจากความสำเร็จนั้นไม่มีคุณค่าต่อเราเลย เราก็เลือกที่จะไม่ทำ ดังนั้น ความคิดเกี่ยวกับผลที่คาดว่าจะได้รับหรือที่เรียกว่า ความคาดหวังต่อผลที่ได้รับจึงเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการเริ่มต้นและอดทนพยายามทำงานสำเร็จ

แนวคิดร่วมสมัยเกี่ยวกับแรงจูงใจ

การศึกษาเกี่ยวกับแรงจูงใจในปัจจุบันมีแนวโน้มที่จะมองว่า แรงจูงใจเป็นกระบวนการทางปัญญาที่เกิดขึ้นในสภาพการณ์หนึ่ง ๆ โดยมีปัจจัยต่าง ๆ ในสภาพการณ์นั้น ๆ เป็นองค์ประกอบของกระบวนการคิดแต่ละครั้ง เช่น เป้าหมาย ความคาดหวัง ความสำเร็จในแต่ละกิจกรรม การตีความที่มาของความสำเร็จ และทำนายผลที่ตนจะได้รับในอนาคต เช่น สภาพการเรียนรู้ในชั้นเรียนมีหลายปัจจัยที่ส่งผลต่อแรงจูงใจของนักเรียน ได้แก่ อุปกรณ์การสอน ความท้าทายของงาน ความสอดคล้องของสิ่งที่เรียนกับความสนใจของผู้เรียน จะเห็นได้ว่า แรงจูงใจความนึกคิด และอารมณ์เป็นสิ่งที่ส่งผลซึ่งกันและกัน ประกอบด้วยแนวคิดดังต่อไปนี้

1. อารมณ์ความรู้สึก (affect) กับแรงจูงใจในการเรียนรู้ การกล่าวถึงแรงจูงใจโดยไม่กล่าวถึงอารมณ์ความรู้สึกนั้นเป็นเรื่องยาก เพราะเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกันอย่างมาก

ความรู้สึกเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการเรียนรู้และความนึกคิด และมักจะเกิดควบคู่กันไป เช่น ในขณะที่เราเรียนรู้ว่าเราจะทำงานชิ้นนั้นอย่างไร เราก็จะเกิดความรู้สึกชอบหรือไม่ชอบทำงานนั้นไปด้วย หรือตัวอย่างเกี่ยวกับการแก้ปัญหาของบุคคลจะทำได้ดีเมื่อรู้สึกสนุกกับการแก้ปัญหานั้น และในขณะเดียวกันความสำเร็จจากการพยายามแก้ปัญหาก็นำมาซึ่งความรู้สึกตื่นเต้น ยินดี และภาคภูมิใจ

นอกจากนี้อารมณ์ความรู้สึกยังมีผลต่อการจำด้วย อารมณ์ความรู้สึกที่แจ่มใสปลอดโปร่งจะช่วยให้บุคคลสามารถจดจำข้อมูลใหม่และความจำเดิมออกมาใช้งานได้ดี อารมณ์ความรู้สึกที่มีผลอย่างมากต่อการเรียนรู้คือ ความวิตกกังวล

ความวิตกกังวลเป็นความรู้สึกหวาดหวั่นต่อความไม่แน่นอนของผลที่จะเกิดขึ้น ความวิตกกังวลมีความเกี่ยวข้องกับความกลัวแต่มีความแตกต่างกันที่ ความกลัวเป็นการตอบสนองต่อสิ่งที่มาคุกคามอย่างเฉพาะเจาะจง แต่ความวิตกกังวลนั้นเป็นการตอบสนองต่อภาวะที่คลุมเครือ ความวิตกกังวลที่เกิดขึ้นในบุคคลอาจเกิดจากสิ่งเร้าหรือสภาพการณ์ เช่น ภาวะเศรษฐกิจที่ตกต่ำ การเข้าสอบปลายภาคด้วยความไม่พร้อม ซึ่งความวิตกกังวลเช่นนี้จะเกิดขึ้นเพียงชั่วคราว เมื่อบุคคลผ่านพ้นภาวะนี้ไปแล้ว ความวิตกกังวลก็หมดไป หรืออาจจะเกิดจากลักษณะนิสัยของบุคคล ซึ่งความวิตกกังวลแบบนี้จะเป็นแบบค่อนข้างถาวร

จากการศึกษาทางจิตวิทยาพบว่า ความวิตกกังวลมีผลต่อการเรียนรู้และการกระทำ และนอกจากนี้การศึกษาในระยะหลังยังพบว่าความวิตกกังวลมีผลต่อกระบวนการทางปัญญาอีกด้วย

สรุปว่าแรงจูงใจในการเรียนรู้ หมายถึง ความต้องการหรือความปรารถนาที่ผลักดันให้บุคคลมีพฤติกรรมที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อทำให้ตนเองเกิดการเรียนรู้และการจูงใจในการเรียนรู้ เป็นกระบวนการจูงใจให้ผู้เรียนมีความจูงใจหรือปรารถนาที่ผลักดันให้ผู้เรียนได้เริ่มต้นเรียนรู้มีความกระตือรือร้นระหว่างการเรียนรู้จนกระทั่งการเรียนรู้สิ้นสุดลง

ปัจจัยภายในตัวบุคคลที่มีผลต่อแรงจูงใจที่จะเรียนรู้สิ่งต่าง ๆ นั้น มีหลายปัจจัยด้วยกันได้แก่ ความอยากรู้ ความสนใจ การตั้งเป้าหมาย และการรับรู้ความสามารถของตนเอง นอกจากนี้การจูงใจให้ผู้เรียนเกิดแรงจูงใจที่จะเรียนรู้ต่อเนื่องจากบริบทหนึ่งไปสู่

บริบทใหม่ได้นั้น มีปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง ได้แก่ ความพึงพอใจต่อความคาดหวัง การระบุนสาเหตุของความล้มเหลวหรือความสำเร็จ และความล้มเหลว และบริบททางสังคมในการเรียนรู้ ได้แก่ เพื่อนและครู

การเสริมแรงจิตใจในการเรียนรู้ เป็นกระบวนการที่ผู้สอนจัดสภาพการเรียน การสอน อุปกรณ์การสอน ความท้าทายของงาน ความสอดคล้องของสิ่งที่เรียนกับ ความสนใจของผู้เรียน และเปลี่ยนแปลงกระบวนการทางปัญญาของผู้เรียน ได้แก่ การตั้งเป้าหมาย การคาดหวังผลที่จะได้รับ การระบุนสาเหตุของความล้มเหลว/ ความสำเร็จ การรับรู้ความสามารถของตน เพื่อให้ผู้เรียนเกิดแรงจูงใจต่อเนื่องในการเรียนรู้

2. การเรียนรู้โดยการปฏิสัมพันธ์ การปฏิสัมพันธ์ทางสังคมช่วยให้บุคคลได้ เกิดการเรียนรู้และพัฒนาองค์ความรู้ใหม่ด้วยตนเองได้ ดังนั้นการจัดการเรียนการสอน โดยให้ผู้เรียนการทำงานหรือทำกิจกรรมร่วมกับผู้อื่นเป็นการเรียนรู้ผ่านการปฏิสัมพันธ์ ทางสังคม ซึ่งสามารถพัฒนาให้ผู้เรียนสร้างองค์ความรู้ใหม่ทั้งสาระเนื้อหาและทักษะ ทางสังคม และสิ่งที่สำคัญคือ การได้เรียนรู้กลยุทธ์การเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพและเรียนรู้ การแก้ปัญหาจากการร่วมมือในกลุ่มเพื่อน

ในที่นี้ จะกล่าวถึงการออกแบบกลุ่มเพื่อประโยชน์สูงสุดของการเรียนรู้ และ กลยุทธ์การเรียนรู้ที่ใช้การปฏิสัมพันธ์ทางสังคมช่วยให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ ได้แก่ การอภิปรายกลุ่มในชั้นเรียน (class discussions) การสอนซึ่งกันและกัน (reciprocal teaching) การเรียนรู้แบบร่วมมือ (cooperative learning) การเรียนรู้ตามหลักชิปปา (CIPPA model) การเรียนรู้แบบจิกซอว์ (Jigsaw model) และการเรียนรู้แบบเพื่อนสอน เพื่อน (peer tutoring)

2.1 การออกแบบกลุ่ม การจัดการเรียนการสอนเพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ โดยอาศัยการปฏิสัมพันธ์ของผู้เรียนในการทำกิจกรรมร่วมกันนั้น ก่อนอื่นจะต้อง พิจารณาถึงการออกแบบกลุ่มให้มีขนาดที่เหมาะสม เพื่อให้การปฏิสัมพันธ์ระหว่าง สมาชิกในกลุ่ม และระหว่างกลุ่มกับกลุ่ม บรรลุผลประ โยชน์สูงสุดของการเรียนรู้ที่วาง ไว้ ทั้งนี้เพราะขนาดของกลุ่มที่แตกต่างกัน กลุ่มที่มีสมาชิกจำนวนมาก มีข้อดีที่ทำให้มี โอกาสของการได้ความคิดที่หลากหลายแง่มุมมากขึ้น แต่จำนวนคนที่มากขึ้นก็จะทำให้ สมาชิกในกลุ่มมีการปฏิสัมพันธ์ และมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมน้อยลง และโอกาสที่

สมาชิกบางคนจะไม่มีส่วนร่วมเลยก็อาจเกิดขึ้นได้ ส่วนกลุ่มที่มีสมาชิกน้อย จะทำให้โอกาสของการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันและการมีส่วนร่วมในการทำกิจกรรมของสมาชิกกลุ่มสูงขึ้น แต่ก็มีจุดอ่อนที่กลุ่มอาจถูกชักนำความคิดโดยสมาชิก 1-2 คนได้ ดังนั้นการออกแบบหรือกำหนดขนาดของกลุ่มในการจัดการเรียนรู้โดยการปฏิสัมพันธ์นั้นผู้สอนจะต้องคำนึงถึงประสิทธิภาพของการมีปฏิสัมพันธ์ที่จะเกิดขึ้นด้วย

2.2 การอภิปรายกลุ่มในชั้นเรียน (class discussion) การอภิปรายกลุ่ม เป็นการปฏิสัมพันธ์ของสมาชิกในกลุ่ม มีการพูดโต้ตอบไป-มา ในประเด็นปัญหาเพื่อตรวจสอบและทำความเข้าใจประเด็นปัญหานั้นให้ชัดเจนลึกซึ้ง และให้ได้คำตอบที่น่าพอใจที่สุด

3. การเรียนการสอนซึ่งกันและกัน (reciprocal teaching) การเรียนรู้แบบการสอนซึ่งกันและกัน เป็นแนวทางการจัดการเรียนการสอนที่นิยมใช้ในการเรียนรู้ทักษะการอ่าน ซึ่งได้มีการใช้และประสบความสำเร็จในการสอนอย่างมากในผู้เรียนตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาปีที่ 3 จนกระทั่งถึงผู้เรียนระดับวิทยาลัยคนพิการ

การอ่านที่มีประสิทธิภาพ จำเป็นต้องใช้ทักษะการอ่าน 4 ประการ ได้แก่ (Ormrod, 1999) (1) การสรุปใจความสำคัญ (2) การตั้งคำถามตนเองเพื่อตรวจสอบความเข้าใจ (3) การทำความเข้าใจกระจำชัดในเนื้อหาที่อ่าน และ (4) การคาดคะเนล่วงหน้าเกี่ยวกับสิ่งที่เกิดขึ้นต่อไปในขณะที่อ่าน แต่อย่างไรก็ตามทักษะ 4 ประการเหล่านี้ เป็นกระบวนการทางปัญญาที่เกิดขึ้นภายในตัวบุคคลที่ไม่สามารถสังเกตภายนอกได้โดยตรง ดังนั้นการฝึกทักษะเหล่านี้จึงต้องอาศัยการพูดออกมา หรืออาจเรียกว่าการคิดดัง ๆ และจากการศึกษาวิจัยพบว่า นักเรียนสามารถเรียนรู้ทักษะเหล่านี้ได้ง่ายขึ้นโดยผ่านการเรียนรู้ร่วมกันกับเพื่อนในชั้นเรียน

4. การเรียนรู้แบบร่วมมือ (cooperative learning) การเรียนรู้แบบร่วมมือ เป็นการจัดประสบการณ์การเรียนรู้ให้แก่ผู้เรียนในกลุ่มเล็กให้บรรลุเป้าหมายการเรียนรู้ โดยการทำงานร่วมกันและช่วยเหลือซึ่งกันและกันอาจจัดกลุ่มได้เป็น 2 ลักษณะ (Ormrod, 1999) คือ จัดกลุ่มแบบระยะสั้น หมายถึง การจัดกลุ่มผู้เรียนเพื่อทำเฉพาะกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งร่วมกัน และเมื่อทำงาน/กิจกรรมอื่นก็จะมีการจัดกลุ่มใหม่และจัดกลุ่มแบบ

ระยะยาว เป็นการจัดกลุ่มผู้เรียนเพื่อช่วยเหลือกันในการทำงานและทำกิจกรรมทุกอย่างในวิชานั้นตลอดทั้งภาคเรียนหรือตลอดปีการศึกษา

ลักษณะร่วมของการเรียนรู้แบบร่วมมือ แม้ว่าการเรียนรู้แบบร่วมมือในปัจจุบันได้มีการเสนอในหลายรูปแบบ แต่ลักษณะร่วมของแนวทางการดำเนินการของผู้สอน เพื่อให้การเรียนรู้แบบร่วมมือสามารถทำให้ผู้เรียนบรรลุวัตถุประสงค์การเรียนรู้ได้นั้น มีดังต่อไปนี้ (Ormrod, 1999, p. 392)

4.1 การจัดกลุ่มผู้เรียน โดยทั่วไปการเรียนรู้แบบร่วมมือจะมีขนาดของกลุ่ม 2-6 คน ขนาดที่มีประสิทธิภาพ คือ ขนาด 3-4 คน (Lou et al, 1996) และจัดให้แต่ละกลุ่มประกอบด้วย สมาชิกที่มีลักษณะหลากหลาย เช่น ชาย-หญิง, เรียนดี-เรียนอ่อน เป็นต้น

4.2 การกำหนดเป้าหมายของงานหรือกิจกรรมที่ให้ทำในการเริ่มกิจกรรมการเรียนรู้แบบกลุ่ม ผู้สอนจะต้องระบุเป้าหมายของการทำงานที่เฉพาะเจาะจงและชัดเจน

4.3 ให้แนวทางในการทำกิจกรรมที่ชัดเจน เพื่อสร้างบรรยากาศการเรียนรู้แบบกลุ่ม ผู้สอนควรให้แนวทางพฤติกรรมของผู้เรียนดังนี้

4.3.1 ฟังผู้อื่นอย่างตั้งใจและสุภาพ

4.3.2 ให้ความสนับสนุนและช่วยเหลือผู้อื่น

4.3.3 แน่ใจว่าทุกคนได้มีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียมกัน

4.3.4 ไม่แสดงพฤติกรรมดุด่าผู้อื่น

4.3.5 ให้การช่วยเหลือผู้อื่น

4.3.6 เมื่อไม่เข้าใจให้ถามด้วยคำถามที่ชัดเจน ตรงและกระชับ

4.4 ความสำเร็จของกลุ่มขึ้นอยู่กับการทำงานที่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันของสมาชิกแต่ละคน งานที่ผู้สอนกำหนดให้ต้องมีลักษณะส่งเสริมให้ผู้เรียนประสบความสำเร็จจากการช่วยเหลือและการมีส่วนร่วมของสมาชิกอื่น ๆ ในกลุ่ม เช่น เทคนิคการสอนแบบ Jigsaw เป็นต้น

4.5 กำหนดโครงสร้างของบทบาทของสมาชิกกลุ่มหรือรูปแบบของปฏิสัมพันธ์ในกรณี que ผู้เรียนไม่เคยมีประสบการณ์การเรียนรู้แบบร่วมมือมาก่อน

การกำหนดขั้นตอนของการทำงานร่วมกันและบทบาทของแต่ละคนจะเป็นประโยชน์ที่จะนำผู้เรียนไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ได้

4.6 ผู้สอนมีบทบาททั้งเป็นแหล่งความรู้และผู้กำกับดูแล ระหว่างกิจกรรมการเรียนรู้แบบร่วมมือผู้สอนจะคอยกำกับดูแลแต่ละกลุ่มเพื่อให้แน่ใจว่าปฏิสัมพันธ์ภายในแต่ละกลุ่มมีความเหมาะสมและในขณะเดียวกันผู้สอนก็อาจจะให้การช่วยเหลือถ้าสมาชิกกลุ่มใดมีข้อมูลไม่เพียงพอหรือไม่สามารถไปถึงเป้าหมายของกลุ่มได้ แต่อย่างไรก็ตามการที่ผู้สอนเข้าไปมีส่วนในกลุ่มมากเกินไป ก็จะทำให้ผู้เรียนมีบทบาทน้อยลงได้

4.7 ผู้เรียนทุกคนรับผิดชอบต่อความสำเร็จของตนเอง ผู้เรียนแต่ละคนต้องแสดงถึงการบรรลุจุดมุ่งหมายของการเรียนรู้ของกลุ่มที่วางไว้ เช่น ผู้สอนอาจทำการทดสอบในเวลาสั้น ๆ หรือให้ตอบคำถามในชั้น เพื่อลดปัญหาที่ผู้เรียนบางคนไม่มีส่วนร่วมในการทำงานเลย ในขณะที่ผู้เรียนบางคนเป็นผู้ทำงานนั้นเป็นส่วนใหญ่ หรือทำเพียงคนเดียวแทบทั้งหมด

4.8 เมื่อผู้เรียนทำงานหรือกิจกรรมเสร็จสิ้นแล้ว ให้มีการวิเคราะห์และวิพากษ์เพื่อประเมินผลประสิทธิภาพการทำงานและปรับปรุงการทำงานของกลุ่ม

5. การเรียนรู้แบบเพื่อนสอนเพื่อน (peer tutoring) การเรียนรู้แบบเพื่อนสอนเพื่อนเป็นการเรียนรู้ที่ประกอบด้วยผู้เรียน 2 คนที่มีความสามารถต่างกัน ซึ่งจะเรียนในชั้นเดียวกันหรือต่างชั้นเรียนก็ได้ โดยผู้เรียนคนหนึ่งทำหน้าที่เสมือนพี่เลี้ยงทางวิชาการของผู้เรียนอีกคนหนึ่ง เพื่อให้ผู้เรียนทั้งสองฝ่ายมีการเรียนรู้เพิ่มขึ้น

เพื่อให้การเรียนรู้แบบเพื่อนสอนเพื่อน บรรลุตามวัตถุประสงค์การเรียนรู้ได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น มีแนวทางการจัด ดังนี้

5.1 การเลือกผู้เรียนที่จะเป็นพี่เลี้ยงทางวิชาการ (tutor) ผู้สอนจะต้องแน่ใจว่าผู้เรียนที่จะมาเป็นพี่เลี้ยงมีความรู้ความเข้าใจในเนื้อหาที่จะอธิบายเพื่อนเป็นอย่างดี และมีกลวิธีที่จะช่วยส่งเสริมให้เพื่อนเกิดการเรียนรู้ได้เป็นอย่างดี เช่น การใช้คำถาม การใบ้ (hint) และการให้ข้อมูลย้อนกลับ (feedback)

5.2 การฝึกพี่เลี้ยงช่วยสอนที่มีประสิทธิภาพ ผู้สอนพึงตระหนักว่า ผู้เรียนไม่ได้มีทักษะที่จะสามารถมาเป็นพี่เลี้ยงช่วยสอนที่มีประสิทธิภาพเสมอไปทุกคนหรือทุกเรื่อง

ดังนั้นการฝึกผู้เรียนที่จะมาเป็นพี่เลี้ยงทางวิชาการให้เป็นพี่เลี้ยงที่มีประสิทธิภาพจึงเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น ผู้เรียนที่จะมาเป็นพี่เลี้ยงควรได้รับการฝึกให้มีความรู้เป็นอย่างดีในเรื่องที่จะช่วยสอน นอกจากนี้ยังต้องรับการฝึกฝนในเรื่อง การสร้างสัมพันธภาพที่ดีกับเพื่อนที่ตนจะเป็นพี่เลี้ยง การแบ่งขั้นตอนการสอนหรืองานที่จะมอบหมายให้ทำอย่างมีขั้นตอนที่ไม่ซับซ้อน และความเหมาะสมของการให้ข้อมูลย้อนกลับ

5.3 การกำหนดโครงสร้างหรือกำหนดรูปแบบการสอนเพื่อส่งเสริมประสิทธิภาพการเรียนรู้ จากการวิจัยพบว่าผู้ที่สอนจัดกระบวนการสอนอย่างมีโครงสร้างและลำดับของการสอนสำหรับพี่เลี้ยงดำเนินการช่วยเพื่อน จะช่วยให้เกิดการเรียนรู้ที่มีประสิทธิภาพ

5.4 ผู้สอนควรระมัดระวังในการกำกับดูแลให้โครงการการเรียนรู้แบบเพื่อนสอนเพื่อนนั้น เกิดประโยชน์กับผู้เรียนทุกคน ทั้งผู้เรียนที่เป็นพี่เลี้ยงและผู้เรียนที่ได้รับการช่วยเหลือ โดยผู้เรียนที่ได้รับการสอนจากเพื่อนจะเรียนรู้ได้มากขึ้น ทั้งนี้เพราะสามารถถามข้อสงสัยได้อย่างเต็มที่กับเพื่อนมากกว่าการถามครู ในขณะที่ผู้เรียนที่เป็นพี่เลี้ยงก็ได้รับประโยชน์จากการสอนเพื่อนเช่นกัน ทั้งนี้เพราะได้รับมอบหมายให้สอนเพื่อนในเรื่องใด พี่เลี้ยงช่วยสอนก็จะมีแรงจูงใจในการเรียนรู้เรื่องนั้นมากขึ้น มีความสนใจเพิ่มมากขึ้น มีการทบทวนความรู้ จัดเนื้อหาให้ระบบต่อเติมรายละเอียดของเนื้อหาเพื่อเตรียมสอนเพื่อน ทำให้เกิดความเข้าใจ เรียนรู้ และจดจำเนื้อหาเหล่านั้นได้นานขึ้น

ประวัติความเป็นมา และการผลิตผ้าไหมแพรวาของกลุ่มทอผ้าไหมแพรวาชุมชนภูไทดำ บ้านโพน ตำบลโพน อำเภอลำมั่ง จังหวัดกาฬสินธุ์

บ้านโพน อำเภอลำมั่ง จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายในเรื่องการทอผ้าไหมแพรวา โดยเฉพาะกลุ่มทอผ้าไหมแพรวาชุมชนภูไทดำ เนื่องด้วยผู้นำกลุ่มคือ คุณพงษ์ชัยคุณ โพนะทา ผู้ซึ่งเป็นผู้ออกแบบลายผ้าแพรวาที่ประสบความสำเร็จมากที่สุด จนได้รับการยกย่องให้เป็น “บุคคลเกียรติยศ” จากผลิตภัณฑ์ชุมชนและท้องถิ่น (OTOP) ประจำปี 2550 ด้วยการพัฒนาลายผ้า และเทคนิควิธีการทอผ้าแพรวาแบบ

“คิคนอกกรอบ” จนก่อเกิดลายผ้าแพรวาใหม่ ๆ ออกสู่ตลาด เริ่มมีสมาชิกในกลุ่มครั้งแรกประมาณ 60 คน จนในปัจจุบันได้มีสมาชิกเพิ่มมากขึ้นเกือบ 2 เท่า ภายในกลุ่มมีการผลิตผ้าไหมแพรวา 2 แบบด้วยกัน คือ ผ้าไหมแพรวาลวดลายแบบดั้งเดิม และผ้าไหมแพรวาลวดลายแบบสมัยใหม่ จุดเริ่มต้นก่อนที่จะมาเป็นกลุ่มทอผ้าไหมแพรวาชุมชนภูไทดำนั้น เริ่มจากแนวความคิดของคุณพงษ์ชยุตน์ฯ ที่ว่า “ทำไมผ้าไหมแพรวาจึงมีแต่รูปทรงเรขาคณิต ทำไมทำเป็นรูปแบบอื่นไม่ได้” นี่ก็จุดเริ่มต้นที่จะออกแบบลวดลายที่คิด จินตนาการเองลงบนกระดาษ วาดได้ถูกใจบ้างไม่ถูกใจบ้าง จนกระทั่งได้ลวดลายที่ถูกใจประมาณ 2-3 ลาย จึงได้ขอให้ญาติที่สนิททอผ้าให้ ครั้งแรกไม่ยอมทอให้ เพราะคิดว่าทอไม่ได้ ลวดลายมันยาก มันคิดแบบจากที่เคยทอ จึงต้องมีการบังคับ ชูเส้น จ้างเป็นตัวแทนบ้าง จึงทำให้รู้ว่า “ความยากของลายยังไม่ได้เท่าครึ่งหนึ่งของความยากในการเปลี่ยนความคิดคน” กว่าที่ผ้าผืนแรกจะเสร็จต้องใช้เวลาประมาณกว่า 1 ปี ผ้าผืนนั้นนับว่าเป็นผ้าชิ้นแรกที่มีนวัตกรรมในการพัฒนาลวดลายที่คิดแปลกไปจากเดิม ปัจจุบันลวดลายผ้าแพรวาแบบสมัยใหม่ในนามกลุ่มทอผ้าไหมแพรวาชุมชนภูไทดำ มีอยู่ 22 ลายแล้ว และนอกจากลวดลายที่พัฒนาขึ้นแล้ว ภายในกลุ่มยังมีการพัฒนาในเรื่องการใช้สีให้หลากหลาย และโดดเด่นสะดุดตา การก่อร่างสร้างตัวจากธุรกิจผ้าไหมผ้าแพรวาทำให้สามารถสร้างงาน สร้างรายได้ให้แก่สมาชิกกลุ่ม ตลอดจนชาวบ้านในบ้านโพน โดยยึดหลักที่สำคัญคือ คุณภาพ และการเอาใจใส่ต่อลูกค้า (ศิริ ผาสุก, 2544, หน้า 101)

ประวัติผ้าไหมแพรวา

ในชีวิตความเป็นอยู่แบบพื้นบ้านอีสานแท้ ๆ จะมีความเกี่ยวข้องกับผูกพันกันอย่างยิ่งกับ “ผ้าแพรวา” กล่าวคือ ผ้าแพรวาที่ใช้เป็นผ้าอูโป้หรือผ้าขาวม้า จะนำมาใช้งานได้สารพัดประโยชน์ โดยใช้เป็นผ้านุ่งอยู่กับบ้าน (นุ่งลอยชาย) นุ่งอาบนํ้า นุ่งทำงาน (นุ่งเตี๋ย, นุ่งเหน็บเตี๋ย) หรือใช้เป็นผ้าเช็ดหน้า เช็ดตัว คลุมตัวแทนเสื้อเวลามีแขกมาเยี่ยมบ้าน (ปกติอยู่บ้านจะไม่ใส่เสื้อ) ใช้เป็นของฝาก หรือของชำร่วยสำหรับแขกหรือผู้ใหญ่ต่างบ้านต่างเมืองมาเยี่ยม ใช้เป็นของขมาหรือขมา ใช้เป็นผ้าปูนั่ง ปูนอน ใช้เป็นผ้าแขวนเป็นอู่ลูก (เปลนอน) ใช้ห่อของ (สะพายของ) ตลอดจนใช้จิ้งก้นแดด ผ้าอูโป้ที่

ลาวลายสวงามยังนำไปใช้ประดับตกแต่ง (ผ้าปะรำพิธี) ได้ เป็นต้น (มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543ก, หน้า 203)

ผ้าแพรวาเป็นผ้าชนิดหนึ่งที่นิยมทำกันในหมู่ชาวภูไทดำ ชาวภูไทดำเป็นเชื้อสายของชนกลุ่มหนึ่งที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทย ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคอื่น ๆ ชาวภูไทดำมีวัฒนธรรมอารยธรรมความเจริญต่าง ๆ มาก ดังรายละเอียดในผ้าทอพื้นเมืองในภาคอีสานที่ว่า ชาวภูไทดำมีถิ่นฐานเดิมอยู่ในแคว้นสิบสองจุไท คือ บริเวณเมืองแถนหรือเตียนเบียนฟู สาธารณรัฐสังคมนิยมเวียดนาม มีการสันนิษฐานกันว่ามีการอพยพจากแคว้นสิบสองจุไท ทางตอนเหนือของแขวงหลวงพระบาง (สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) ต่อมาได้เคลื่อนย้ายลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงอีกครั้ง ตั้งถิ่นฐานบริเวณเมืองวังอ่างคำ เมื่อ พ.ศ. 2348 ชาวภูไทดำเมืองวังอ่างคำอพยพมาสู่อาณาจักรสยามประเทศ นำโดยท้าวเพชร ท้าวสาย ท้าวไพ สามพี่น้องเป็นบุตรพระยาเตโช (ตันตระกุล เตโช) พร้อมด้วยท้าวบุตร ท้าวอินทิสารทั้ง 2 คนนี้เป็นลูกเขยของพระยาเตโช ได้นำชาวภูไทดำจากเมืองวังอ่างคำ ต่อเรือลอยแพข้ามแม่น้ำโขง ขึ้นฝั่งที่บ้านพระกลางท่า (เขตอำเภอธาตุพนมปัจจุบัน) และได้ขึ้นไปกราบนมัสการพระภิกษุหาเจ้าสำนักธาตุพนม ท่านได้แนะนำให้ไปตั้งบ้านเรือนที่ดงห้วย เรียกว่า “เมืองเว” ภายหลังได้มีการอพยพมาอยู่ในจังหวัดอุดรธานี จังหวัดสกลนคร และจังหวัดกาฬสินธุ์ และยังมีข้อมูลเพิ่มเติมจากนักวิชาการที่ศึกษางานทางกลุ่มชาติพันธุ์ ชาวภูไทดำมีรากเหง้าดั้งเดิมเป็นชาวไททรงดำ ที่มาจากแคว้นสิบสองจุไท หรือ สิบสองเจ้าไท แต่อาณาจักรแห่งนี้ได้ล่มสลายไปแล้ว ชาวภูไทดำถูกจัดให้อยู่ในกลุ่มที่ใช้ภาษา “ไท-ลาว” ชาวภูไทดำเคยอาศัยอยู่ในแถบคำม่วน เมืองคำเกิด เมืองวัง เมืองน่าน้อยอ้อยหนู ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงในบริเวณที่เป็นเขตภูเขาสูงล้อมรอบ มีอากาศที่หนาวเย็น เพราะภัยสงครามระหว่างไทย-ลาวในสมัยนั้นเองที่ทำให้ชาวภูไทดำต้องเทครัวข้ามมาอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขง สิ่งที่สมารถนำติดตัวก็มีเพียงผ้าแล้ว ถือเป็นสมบัติล้ำค่าของบรรพบุรุษ ชาวภูไทดำที่อพยพในครั้งนั้น สามารถแบ่งออกได้ดังนี้ ภูไทดำจังหวัดกาฬสินธุ์ ภูไทเรณูนครจังหวัดนครพนม ยังมีชาวภูไทอีกกลุ่มหนึ่งที่อาศัยอยู่ในจังหวัดอุดรธานี ในบริเวณนี้เป็นรอยต่อของ 3 จังหวัด และกระจายอยู่ในจังหวัดนครพนม จังหวัดมุกดาหาร จังหวัดอำนาจเจริญ จังหวัดยโสธร จังหวัดหนองคาย จังหวัดร้อยเอ็ด

การทอผ้าแพรวาในแต่ละท้องถิ่นที่จะมีส่วนของลายละเอียดที่มีข้อแตกต่างกัน
(มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543ก, หน้า 96)

คำว่า “ผ้าแพรวา” มีความหมายรวมกันคือ “ผ้าทอเป็นผืน มีความยาวขนาด 1 วา หรือยาว 1 ช่วงแขน” ในการทอผ้า ชาวอีสานจะทอให้มีขนาดความยาวติดต่อกันครั้งละหลาย ๆ วา คือเป็นสิบกว่าวาขึ้นไปเรียกว่าทอ 1 หูก ซึ่งความยาวนี้ขึ้นอยู่กับด้ายเส้นยืนที่ผูกอยู่ที่หูก ที่เรียกว่า “เครือหูก” เมื่อทอเสร็จก็จะเอาผ้านั้นมาตัดออกเป็นผืน ความยาวแต่ละผืนก็จะแล้วแต่ประโยชน์ใช้สอย เช่น ส่วนที่นำไปใช้ห่มก็จะมีขนาดยาว 2 วา ใช้เป็นผ้าอ้อมก็จะมีขนาดยาว ประมาณ 2 สอกกับ 1 วา ใช้เป็นผ้าห่มตัว (ห่มเฉียง ห่มเบี่ยง ห่มเฉียงนอก ฯลฯ) ก็จะมีขนาดยาวประมาณ 1 วา ส่วนนี้จึงเรียกว่า “ผ้าแพรวา”

ผ้าแพรวาที่เป็นผ้าห่มตัวซึ่งเป็นของใช้สำหรับสตรี มีประโยชน์หลายประการ เช่นกัน แต่ที่ใช้กันมากคือใช้ห่มเฉียงไหล่ (เพียงแพร เบี่ยงบาย) หรือสไบ ใช้รัดหน้าอก หรือเกียนอก และใช้ปูสำหรับกราบพระ เป็นต้น

ประเพณีทางวัฒนธรรมของสาวชาวภูไทจะต้องยึดถือและปฏิบัติตามบรรพบุรุษจะต้องตัดเย็บผ้าทอ 3 อย่าง คือ เสื้อดำ คือ เสื้อผ้าไหมแขนยาวสีดำ ผ้าแพร คือ ผ้าสไบไหมแพรวาที่สาวชาวภูไทจะทอไว้ใช้เอง ชิ้นไหม คือ ผ้าชิ้นไหมมัดหมี่ที่มียลวดลายเฉพาะของชาวภูไทดำ ทั้ง 3 อย่าง สาวชาวภูไทจะหัดย้อมสี และทอไว้ใช้เอง

รูปแบบผ้าไหมแพรวา

ผ้าไหมแพรวาเป็นศิลปะผ้าทอที่เกิดจากภูมิปัญญาอันชาญฉลาดของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย นับตั้งแต่การเลี้ยงไหม และการถักทอที่ใช้กลวิธีด้วยการใช้มือที่ให้สีสัน ลวดลายที่วิจิตรพิสดาร บ่งบอกถึงความเพียรพยายามของช่างทอได้เป็นอย่างดี (สุกัญญา สิงห์ยะบุศย์, 2545, หน้า 45)

คำว่าผ้าแพรวามีความหมายจำแนกได้ดังนี้

แพรว หมายถึง ผ้า

วา หมายถึง ความยาวของผ้า 1 วา (ประมาณ 1.5-2 เมตร)

ลักษณะพิเศษที่โดดเด่นของผ้าแพรวาอยู่ที่ลวดลายผ้า การให้สีสันที่สะดุดตา ประกอบกับการเลือกใช้สีเส้นไหมน้อยหรือไหมย้อมที่มีความกลมมัน ประกอบเข้ากับ

กรรมวิธีการเก็บลายหรือเก็บจิดจกที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษชาวภูไทดำหรือ
ภูไทดำที่อาศัยอยู่ในถิ่นเดิมคือประเทศลาว

ผ้าแพรวาเป็นผ้าชนิดหนึ่งที่นิยมทำกันในหมู่ชาวภูไทดำ ชาวภูไทดำเป็นเชื้อสาย
ของชนกลุ่มหนึ่งที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทย ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและ
ภาคอื่น ๆ ชาวภูไทดำมีวัฒนธรรมอารยธรรมความเจริญในเรื่องต่าง ๆ มาก โดยเฉพาะ
ผ้าแพรวาของชาวภูไทดำซึ่งทอขึ้นเพื่อใช้เป็นผ้าสไบหรือผ้าคลุมไหล่ทับชุดพื้นเมือง
ผ้าแพรวามีได้หมายความว่ายาวเพียงวาเดียว แต่ยาวพอที่จะห่มเบี่ยงได้ คำว่าห่มเบี่ยงนี้
เป็นคำพื้นเมืองซึ่งหมายถึง การสไบเฉียง แพรวหมายถึงสไบ แต่สไบของชาวบ้านโพน
อำเภอลำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์ ทอจากใยไหมทั้งดงามวิจิตรไปด้วยลวดลาย สีสัน
ประณีต ถึงแม้กระบวนการทอจะคล้ายกับผ้าจก แต่ใช้ไม้เก็บลายเหมือนจิดแล้วจึงทอ
ปรากฏเป็นลวดลายเหมือนฝ้ายกดอกหรือผ้าปัก หากแต่ลวดลายของผ้าจกและผ้าแพรวา
มีสีสันและลวดลายในแถวเดียวกันแพรวพราวกว่า การทอจึงต้องใช้ความชำนาญ
งานฝีมือและเวลาในการทอค่อนข้างมาก

นอกจากนี้ความสำคัญที่เป็นลักษณะเดิมของผ้าแพรวที่บ้านโพนอีกประการหนึ่ง
คือการประดิษฐ์ลวดลายบนผืนผ้าที่เกิดจากจิดและการจกแต่ละลายจะใช้เส้นไหมที่มีสีสัน
ที่แตกต่างกันสอดสลับจนเกิดเป็นลวดลายตามต้องการ ดังนั้นผ้าแพรวที่บ้านโพนจึงเป็น
ผ้าแพรวาที่มีสีสันแพรวพราวอยู่ในแต่ละแถว ลวดลายที่ปรากฏอยู่บนผืนผ้าแพรวาที่
บ้านโพนยังมีความเรียบเนียนเป็นเนื้อเดียวกันกับพื้นของผืนผ้า คุณสมบัติของผ้าแพรวา
ทั้งหมดดังกล่าวนี้ได้นำแสดงถึงการทอผ้าที่ต้องใช้ความชำนาญ และสั่งสมประสบการณ์ใน
การงานฝีมือมาอย่างยาวนาน อีกทั้งยังต้องใช้เวลาในการทอค่อนข้างมาก

ผ้าแพรวาเดิมนั้นทอด้วยสีแดง สีที่ใช้เป็นสีธรรมชาติ เช่น

สีแดง	ได้จากครึ่งเมล็ดชาตรี
สีคราม	ได้จากต้นคราม
สีเหลือง	ได้จากแก่นขนุนและขมิ้นชัน, ต้นเข
สีเขียว	ได้จากเปลือกสมอ และใบหูกวาง
สีม่วงอ่อน	ได้จากลูกหว้า
สีชมพู	ได้จากลูกหว้า

สีดำ ได้จากลูกมะเกลือ

สีที่ใช้ย้อมในสมัยโบราณใช้สีจากธรรมชาติจาก ราก ลำต้น ใบ เปลือก แก่น เมล็ด ดอก และผล แต่ละส่วนของต้นไม้ อายุของต้นไม้ ฤดูกาล จะทำให้สีย้อมไม่เหมือนกัน นอกจากนั้นยังขึ้นอยู่กับน้ำค้างที่ใช้ผสมสี ทำให้สีย้อมต่างไปด้วย ปัจจุบันนี้ชาวบ้านอีสานบางหมู่บ้านในหลายจังหวัดยังคงย้อมผ้าด้วยสีธรรมชาติอยู่ แต่ผ้าที่ทอในปัจจุบันใช้สีวิทยาศาสตร์มากขึ้น เพราะสะดวก สีทนสะอาดตา มีสีให้เลือกใช้และเนื่องจากทรัพยากรธรรมชาติหายากจึงไม่สะดวกที่จะใช้ผ้าทอแบบดั้งเดิมของชาวภูไทดำ ผ้าทอแพรวาของกลุ่มภูไทดำบ้านโพน อำเภอกำแพง จังหวัดกาฬสินธุ์ จะมีลักษณะลายที่ละเอียด ฝีมือประณีต ใช้สีได้งดงาม ผ้าแพรวานี้จะมีลักษณะลายเป็นเฉพาะลวดลายที่ได้จาก “ผ้าแส่ว” ผ้าแส่วเป็นผ้าตัวอย่างที่มีชื่อลายและลวดลายต่าง ๆ เก็บไว้ในผ้าแส่วนั้นทั้งหมด เช่น ลวดลายดอกดาวน้อย ลายดาบั้ง ลายดอกจันทร์ ลายดอกสำย ลายงูลอย ลายนาคหัวจุ่ม ลายพันทมหา เหมือนกับบทกวีของเนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ที่ว่า (มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2543ข)

เหยียบไม้ขึ้นยกใหม่

กระสวยสอดเป็นไหมสี

ก้อยน้อยมือน้อยนี้

คอยคัดลายคอยขีดลาย

ดอกดาวก็พราวดวง

ดอกดาบั้งสลับระบาย

ดอกจอกดอกจันทร์กระจาย

จนดอกสำยก็แดงไส

บัวน้อยงูลอยน้ำ

หางปลาวาเวาไหว

ใบนุ่นก้านก่องใบ

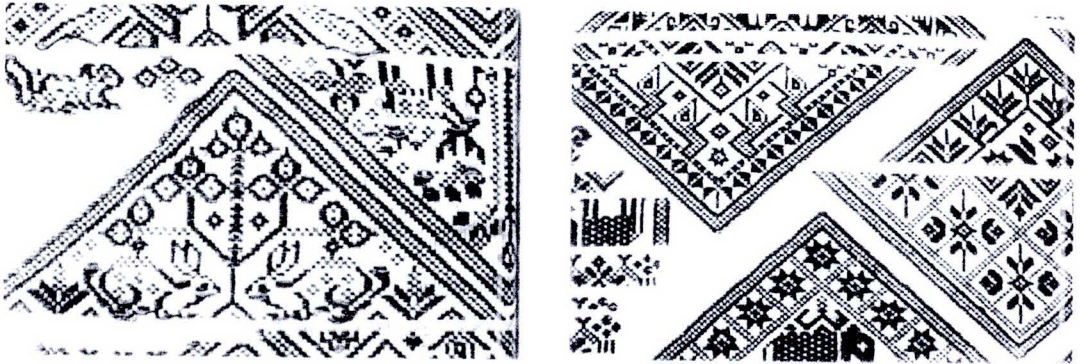
นาคหัวจุ่มก้ามปูประจัน

กอนน้อยสะกิดเน้น

เป็นลายพันทมหาพัน

แพรผ้าแพรวาพื้น สไบสาวผู้ไทสวย

ภาพ 2 ตัวอย่างผ้าแล้ว

ที่มา. จาก แพรว ราชินีแห่งไหม (หน้า 58), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

ประเภทของลายผ้าแพรวา

ลายผ้าแพรวาแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ (สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, หน้า 58)

1. ลายหลักหรือลายดอก
2. ลายแถบหรือลายคั่น หรือลายชายผ้า

ลายหลัก เช่น ลายพันทมหา ลายหัวขุม ลายดอกจันทร์กิ่ง ลายดอกกระบวน

ลายแถบหรือลายคั่น เช่น ลายดาบั้ง ลายขาเข ลายหอยยืน หอนอน ลายดอกแก้ว

ลายงูลอย ลายช่อตีนพาน ลายช่อดอกไม้

กล่าวสรุปลายผ้าแพรวาทั้งหมด นางคำสอน สระทอง ได้ทำการบันทึกและรวบรวมด้วยการทอผ้าไว้เป็นชุด ได้ทั้งหมด 60 ลาย ดังนี้ ลายนาคสี่แขน ลายดอกจะแก ลายเงือกน้อย ลายดาวไถ่เครือ ลายนาคหัวขุม ลายผีเสื้อบิน ลายจิตดาไก่อุ้มดอกจันทร์ ลายนาคหัวหนาม ลายใบบ่มก้านก่อง ลายเสมาธรรมจักร ลายแบคกายตัด ลายพันทมหา ลายดอกกระบวนแอกัวใหญ่ ลายดอกกระบวนหัวหย่อน ลายดอกหงอนเงือก ลายดอก

กระบวนหัวขวาง ลายนาคนอน ลายนาคสองแขน ลายช้าง ลายดอกบานชื่น ลายดอก
 ชำน ลายดอกดาวกระจาย ลายพานพุ่มบูชา ลายใบนุ่นน้อย ลายกาบดอกเบญจ ลายดอก
 กระบวนแฉ่วกั้วน้อย ลายดอกสตูดัง ลายหมากเบ็ง ลายคั่นลายเสมาธรรมจักร
 ลายดอกพุทธรักษา ลายหงษ์เหิร ลายดอกกระบวนดาว ลายนกยูง ลายขันหมากเบ็งใหญ่
 ลายตาบั้งเข ลายดอกดาวใหญ่ขันหมากเบ็งอุ้มดาว ลายนาคน้อย ลายดอกจันทน์อุ้มดอก
 แก้ว ลายหอกแหลม ลายพันทมน้อย ลายดอกจะแก (ลายล่าง) ลายเบ็ดไต่ปลา ลายนาค
 หัวซ้อง ลายเรือหงษ์ทอง ลายเชิงเทียนใหญ่ ลายดอกแก้วไต่เครือ ลายนกยูง ลายพันทมา
 ใหญ่ ลายงูดิน และลายดอกใบบัวบก (ดูภาพลวดลายได้ที่ภาคผนวก จ)

อย่างไรก็ตามไม่ว่าจะเป็นการทอเป็นลวดลายใด ลายของผ้าแพรวาที่ดีจะมีลาย
 สม่่าเสมอลดท้งผืน มีสีสม่่าเสมอลดท้งผืน โดยไม่มีรอยด่าง และผืนผ้ามีความ
 ละเอียด เนื้อแน่น สม่่าเสมอฯลฯ ผ้าแพรวาเป็นผ้าประจำชนเผ่าผู้ไทคำจึงมีการทอ
 ผ้าแพรวาถ่ายทอดสืบต่อกันมา จนเป็นเอกลักษณ์ในลวดลายยังคงคงามอยู่ ไม่แปรเปลี่ยน
 ไปตามกาลเวลา การคิดลวดลายต่าง ๆ ขึ้นมานั้น ผู้คิดจะลงทำในผ้าฝ้ายสีขาวก่อน
 จัดทำไว้เป็นแม่ลายเป็นต้นแบบ รวบรวมทุกลายไว้ในผ้าผืนน้อย เรียกว่า “ผ้าแสบัว” ซึ่งมี
 แม่ลายมากมายใช้เวลาเป็นแรมเดือนกว่าจะรวบรวมเสร็จ หากช่างทอผู้ใดจะฝึกหัดทอผ้า
 ก็จะทำให้ดูลวดลายจากต้นแบบในผ้าแสบัวจะจัดเอาลายใดไว้ตรงส่วนไหนนั้นแล้วแต่
 ความชอบที่ช่างทอเห็นว่าสวยจะใช้สีอะไรก็ได้แล้วแต่จะเห็นว่างาม แต่ความสวยงามของ
 ผ้าแพรวามีเอกลักษณ์คือ ความไม่เหมือนกันของผ้าแต่ละผืน ซึ่งแล้วแต่ลายที่นำมา
 รวมกันเอาไว้ แต่ละลวดลายจะต้องจกตามต้นแบบที่มีอยู่ในผ้าแสบัว ลวดลายต่าง ๆ คล้าย
 กับว่าใช้เส้นไหมสานจัดทีละเส้นจนแล้วเสร็จ ผ้าผืนหนึ่งใช้เวลาเป็นแรมปี ฉะนั้นบ้าน
 หนึ่ง ๆ มักจะมีแพรวาอยู่ผืนสองผืนเท่านั้น เพราะว่าทอลำบากและใช้เวลานานมากกว่า
 จะทอเสร็จในแต่ละผืน

ลักษณะผ้าแพรวา

แพรมน คือ ผ้าผืนน้อยสี่เหลี่ยมเอาไว้ปรกหน้าคลุมหัวเวลาปฏิบัติงานเทศกาล

แพรวา คือ ผ้าสไบผืนยาว เอาไว้ห่มไปทำบุญที่วัด หรือคลุมไหล่ในช่วงหน้าหนาว

ผ้าแล้ว คือ ผ้าแม่ลายที่ได้รวบรวมเอาไว้ในชิ้นเดียวกันเพื่อเป็นต้นแบบสำหรับ จกผ้าแพรวา ในครัวเรือนที่มีการทอแพรวาสืบต่อกันมาจะมีผ้าส่วนนี้เป็นต้นแบบอยู่เสมอ ลวดลายจึงคงอยู่ไม่ผิดเพี้ยน หากมีการคิดค้นลวดลายใหม่ ๆ ก็จะทดลองทอลงบน ผ้าขาวก่อนที่จะนำมาใช้จริง ผู้ทอจะนำลวดลายต้นแบบเหล่านี้มาประกอบกันเป็น ลวดลายของผ้าแพรวาแต่ละผืน จึงทำให้ผ้าแพรวาแต่ละผืนมีลวดลายที่ไม่ซ้ำกันเลย ทอด้วยไหมเส้นเล็กละเอียด ใช้เวลาในการทอนานเป็นแรมเดือน ทำให้ผ้าแพรวามีราคาค่อนข้างสูง

ผ้าแพรวาใช้เส้นไหมสีต่าง ๆ สีสันไม่เกิน 5 สี ได้แก่ สีเขียวสด สีเหลืองทอง สีน้ำเงิน สีขาว จะทอเป็นพื้นสีแดงข้อมครึ่งธรรมชาติ ลวดลายก้นกลางระหว่างดอก เรียกว่า “ดอกอ้อมคัน” หรือ “ลายคัน” ลายจะสลับดอกตามขวางไปเรื่อย ๆ จนเกือบถึงเชิงผ้าจะมีลายโคด ๆ อยู่ 1 แถว เรียกว่า “ลายดอกช่อปลายเชิง” จากนั้นจึงจะเป็นเชิงผ้าพื้นที่อยู่ปลายผ้า (สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, หน้า 23)

กระบวนการทอผ้าไหมแพรวา

เพื่อให้เห็นภาพของจุดเริ่มต้นด้านการทอผ้าไหมแพรวา ผู้วิจัยใคร่ขอเสนอ การทอผ้าแพรวาแบบดั้งเดิมเป็นพื้นฐานเสียก่อน ซึ่งเป็นกลวิธีที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพชนสืบต่อ ๆ กันมา ถึงแม้ว่าในปัจจุบันจะมีการปรับพัฒนากรรมวิธีการทอผ้าไปบ้าง แต่ก็เป็นการเปลี่ยนแปลงไปแต่เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ส่วนกรรมวิธีหลัก ๆ ในการทอยังคงเป็นแบบดั้งเดิม โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็ยังคงเป็นการทอด้วยมือ และใช้กี่ทอผ้าแบบพื้นเมืองที่เรียกว่า หูกหรือกี่ เพื่อให้เห็นถึงภาพรวมในกลวิธีการทอผ้าแพรวาอย่างชัดเจน ในที่นี้จึงจะได้กล่าวถึงกลวิธีการทอผ้าแพรวาที่บ้านโพน โดยจะได้แยกกล่าวเป็นสามลำดับขั้นตอนที่สำคัญ คือ การเตรียมเส้นไหม ซึ่งเป็นวัตถุดิบสำคัญที่นำมาใช้ในการทอผ้าแพรวา วิธีการทอผ้าแพรวา และการประดิษฐ์ลวดลายผ้าแพรวา ทั้งนี้ในการกล่าวถึงในแต่ละลำดับขั้นตอน จะได้แยกกล่าวถึงวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการทอผ้าแพรวาแต่ละลำดับขั้นตอนก่อน แล้วจึงจะได้กล่าวถึงกรรมวิธีของแต่ละลำดับขั้นตอนเป็นลำดับไปดังนี้ (คารศ ฆารพันธ์, 2544, หน้า 33-42)

1. การผลิตผ้าไหมแพรวา

1.1 การเตรียมเส้นด้ายไหมเพื่อใช้ในการทอผ้าแพรวา

ลักษณะเฉพาะที่สำคัญประการหนึ่งของผ้าแพรวา ซึ่งเป็นผ้าทอพื้นบ้านของชาวบ้านโพน อำเภอกำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์ คือเป็นผ้าที่ทอด้วยเส้นใยธรรมชาติที่ได้จากรังของตัวไหม

ในการผลิตผ้าไหมแพรวาในขั้นตอนต่อไปนี้จะเป็นการกระบวนการผลิต ถ้าเป็นการผลิตที่ครบวงจรจะต้องเริ่มต้นจากการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม และผลิตเส้นไหม แล้วนำไปผ่านกระบวนการต่าง ๆ ของการปรับเส้นไหมก่อนนำมาถักทอเป็นผ้าไหมแพรวา ดังนั้นการผลิตเส้นไหมในเบื้องต้น ผู้ศึกษาจะนำเสนอพอสังเขป ดังต่อไปนี้

1.1.1 การเลี้ยงไหม เนื่องจากการเตรียมเส้นใยไหมมีลำดับขั้นตอนที่สำคัญอยู่ ลำดับขั้นตอนคือ การเลี้ยงไหม การสาวไหม การฟอกเส้นใยไหม การรังเส้นไหม และการข้อมสีเส้นไหม ดังนั้นอุปกรณ์ที่ใช้ในการเตรียมเส้นใยไหม จึงแบ่งออกได้เป็น 5 กลุ่มตามลำดับขั้นตอนของการเลี้ยงไหม

1.1.1.1 อุปกรณ์การเลี้ยงไหม การเลี้ยงไหมจัดได้ว่าเป็นลำดับขั้นตอนของการเริ่มต้นในการทอผ้าแพรวา เพราะการเลี้ยงไหมคือจัดเตรียมสถานที่ให้อาหารคือใบหม่อนแก่ ตัวหนอนที่แตกออกจากไข่ไหม อุปกรณ์ที่ต้องเตรียมไว้ใช้ในการเลี้ยงไหมมีดังนี้

1) กระจัง เป็นภาชนะสานจากไม้ไผ่ มีลักษณะเป็นวงกลม ยกขอบโดยรอบสูงขึ้นมาเพียงเล็กน้อย ขนาดของกระจังมีเส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 80 เซนติเมตร ใช้เป็นภาชนะสำหรับเลี้ยงตัวไหมเล็ก ๆ ที่ฟักจากไข่ไหม ๆ เลี้ยงด้วยใบหม่อนที่ซอยเป็นริ้วเล็ก ๆ 5 วันก็ให้กินใบได้ ในการเลี้ยงไหมจะใช้กระจังสองชุดเพื่อใช้เปลี่ยนสลับกัน

2) จ่อ เป็นเครื่องจักสานจากไม้ไผ่ มีลักษณะคล้ายกระจังสานเป็นห้อง ๆ ห่างกันประมาณ 1 นิ้ว เรียงกันเป็นรูปวงกลม ใช้ประโยชน์ในการให้ตัวไหมทำรังไหม โดยนำตัวไหมที่สุกแล้วอายุประมาณ 45 วัน สีสเหลืองอมส้ม ไปวางในช่องจ่อ แล้วใช้ผ้าคลุม เพื่อให้ตัวไหมทำรัง

3) ชั้นสำหรับวางกระดังง์ ชั้นนี้สร้างขึ้นด้วยไม้ระแนงต่อเรียงกันไปเป็นชั้น ๆ คล้ายกับชั้นวางของ เป็นชั้นสี่เหลี่ยมกว้าง 2 เมตร ยาว 3 เมตร สร้างสูง 7-8 ชั้น แต่ละชั้นห่างกันประมาณ 20 เซนติเมตร ใช้วางกระดังง์เลียงไหม

4) ฝาคูลมกระดังง์ ใช้ผ้าทอผ้าพื้นบ้านที่มีเนื้อค่อนข้างละเอียดมาใช้สำหรับคลุมกระดังง์ที่เลียงตัวไหม ผ้าที่นำมาใช้คลุมกระดังง์นี้ควรซักให้สะอาดอยู่เสมอ การนำผ้ามาคลุมกระดังง์ที่เลียงตัวไหมเพื่อป้องกันไม่ให้แมลง นก หรือสัตว์เลื้อยในบ้านมาทำลายตัวหม่อนได้

5) ตะกร้าใส่ใบหม่อน เป็นตะกร้าที่สานจากไม้ไผ่ที่ปากกว้าง ตะกร้าที่ใช้สำหรับใส่ใบหม่อนนี้ ชาวบ้านไม่นิยมนำไปใช้ปะปนกับสิ่งอื่น เพราะเป็นการป้องกันไม่ให้มีเชื้อโรคซึ่งอาจจะติดไปเป็นอันตรายแก่ใบหม่อนได้ (สุกชัย สิงห์ยะบุศย์, 2545, หน้า 135)

6) มิดและเชียงสำหรับหั่นใบหม่อน ในบางครัวเรือนจะนำใบหม่อนที่เก็บมาหั่นออกเป็นชิ้นเล็ก ๆ ก่อนที่จะนำไปให้ตัวไหมกิน ดังนั้นจึงต้องมีเชียงที่ทำจากไม้เนื้อแข็ง และมีดไว้สำหรับหั่นใบหม่อน แต่บางครัวเรือนก็นำใบหม่อนทั้งใบมาวางกระจาย ๆ ให้ตัวไหมกิน (สุกชัย สิงห์ยะบุศย์, 2545, หน้า 135)

1.1.2 วิธีการเลียงไหม การเลียงไหมเป็นลำดับขั้นตอนที่มีความยุ่งยากพอสมควร เพราะการดำรงชีพของตัวไหมค่อนข้างจะซับซ้อน ผู้เลียงต้องดูแลอย่างใกล้ชิด ต้องดูแลทั้งการให้อาหาร การดูแลรักษาตัวไหม ทั้งนี้เพื่อให้ตัวไหมเติบโตจนกระทั่งชักใยออกมาเป็นเส้นไหมได้

จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านโพนที่เลียงไหม ทราบได้ว่าชาวบ้านจะนำไข่ไหมมาเก็บไว้ในกระดังง์ที่เตรียมไว้ เมื่อไข่ไหมมีอายุประมาณ 9 วัน ตัวหนอนไหมก็จะแตกออกจากไข่ เมื่อตัวหนอนไหมออกจากไข่ ในหนึ่งวันต้องให้อาหารตัวไหม 5-6 ครั้ง คือให้อาหารตอนเช้าเวลาประมาณ 06.00 น., ตอนบ่ายเวลาประมาณ 14.00 น. และตอนเย็นค่าเวลาประมาณ 21.00 น. ทั้งนี้ต้องสังเกตด้วยว่าตัวไหมตัวใดเป็นตัวอ่อนก็ให้ใบหม่อนอ่อนกินเป็นอาหาร ไหมตัวใดแก่ให้แยกกระดังง์ออกไปและให้ใบหม่อนแก่กินเป็นอาหาร

การเลี้ยงฝักตัวไหมต้องใช้ระยะเวลาประมาณ 45 วัน เมื่อตัวไหมเริ่มสุกเต็มที่ หรือที่เรียกว่าไหมสุก ผู้เลี้ยงต้องสังเกตว่าเมื่อไหร่ไหมสุกเต็มที่ ก็จะมีสีเหลืองอมส้มแล้วต้องแยกตัวไหมนั้นออกไปใส่ไว้ในจ่อ ใช้ผ้าคลุมจ่อไว้ เพราะช่วงเวลานี้จะเป็นช่วงเวลาที่ตัวไหมกำลังชักใยเป็นรังไหม

1.1.3 การสาวไหม คือ ลำดับขั้นตอนในการทำให้ใยไหมออกมาจากรังไหม ในทางวิทยาศาสตร์การสาวไหมคือการละลายเซอริน (sericin) ออกเพื่อแยกเส้นใยออกจากกัน โดยการนำมาต้ม ใยไหมแต่ละเส้นเล็กละเอียดมากเกินกว่าที่จะนำมาใช้งานได้ ดังนั้นจึงต้องสาวไหมออกมาจากรังหลาย ๆ รังพร้อม ๆ กัน เพื่อให้ได้เส้นไหมที่แข็งแรงพอ เมื่อเส้นใยไหมเย็นตัวลงสารเซอรินส่วนที่ยังเหลืออยู่ก็จะแข็งตัวและช่วยยึดใยไหมเส้นเล็ก ๆ เหล่านั้นติดกันแน่น ดังนั้นเส้นไหมที่สาวออกมาได้จึงมีความเหนียวมาก

1.1.3.1 อุปกรณ์ในการสาวไหมและวิธีการสาวไหม เตรียมอุปกรณ์ต่อไปนี้

- 1) เตาถ่าน สำหรับก่อไฟสำหรับต้มน้ำ เพื่อต้มรังไหม
- 2) ไม้ตะโก้ง มีลักษณะเป็นไม้โค้งคล้ายวงคว่ำ วางไว้ที่ปากหม้อ ซึ่งมีไม้แบน ๆ เเจาะรูตรงกลาง เนื้อไม้แบน ๆ มีรอกเล็กคล้ายหนูถีบจักร จึงทำเป็นลูกกลม ๆ เป็นอุปกรณ์สำหรับโยงเส้นไหมจากรังไหม
- 3) หม้อสำหรับต้มรังไหม อาจจะใช้หม้อดินหรือหม้ออะลูมิเนียมก็ได้ ทั้งนี้ในการศึกษาสังเกตพบว่า ชาวบ้านโพนในปัจจุบันเลือกใช้หม้ออะลูมิเนียม เพราะหาซื้อง่ายและทนทานกว่าหม้อดิน
- 4) ไม้มะหีบ มีลักษณะคล้ายแปรงทำด้วยฟางข้าว ใช้สำหรับชะรังไหม เป็นไม้สำหรับสาวหรือจับเส้นไหมหรือรัดเส้นไหมออกมาจากรังไหม
- 5) กระบุง ที่จักสานด้วยไม้ไผ่ มีลักษณะสานเป็นทรงกระบอกปากผาย ก้นสอบเข้าหากัน ลายสานค่อนข้างทึบ มีฐานที่ตั้งยกพื้นสูงประมาณ 1 นิ้ว ใช้รองรับเส้นไหมที่สาวออกมาได้ หรือบางรายอาจใช้กระบอกหรืออีกหนึ่รับเส้นไหมเลย
- 6) รังไหมตามจำนวนที่ต้องการจะนำมาสาวเอาเส้นไหม

7) กงและอักตึงกง ใช้สำหรับสาวไหมจากกระบุงให้เป็น

ระเบียบ

1.1.3.2 วิธีสาวไหม ดำเนินการดังนี้

เริ่มต้นด้วยการดัดน้ำให้เดือด เสร็จแล้วนำรังไหมลงต้ม

ประมาณทั่วปากหม้อ จากนั้นใช้ไม้มะหีบค่อย ๆ กลิ้งรังไหมให้น้ำท่วมเสมอกัน ดึงเอาเส้นไหมออกมาจากรังไหมสอดผ่านรูมะโคง ซึ่งเป็นลูกล้อหรือรอกที่หมุนได้ ขณะที่มืออีกข้างดึงเส้นไหม อีกข้างหนึ่งใช้ไม้มะหีบเกลี่ยเข้ยารังไหมให้จมน้ำเสมอกันอย่าปล่อยให้รังไหมโผล่เหนือหน้า เพราะจะทำให้เส้นใยติดสาวเส้นไหมไม่ออกถ้าออกจะมีขนาดใหญ่เกินความต้องการ และก็สาวเส้นไหมไปเรื่อยและใส่ลงในกระบุงรับเส้นไหมที่เตรียมไว้ เครื่องสาวไหมทั้งหมดเรียกว่า “เครื่องพวงสาว” การสาวไหมต้องหมั่นเติมน้ำเย็นลงไปเป็นระยะระวังอย่าให้น้ำถึงกับร้อนและเดือด การสาวไหมของชาวบ้านโพธิ์มีการสาวไหม 2 ชนิด คือ การสาวไหมเส้นใหญ่หรือที่เรียกกันว่า ไหมหีบ และการสาวไหมเส้นเล็ก หรือที่เรียกว่า ไหมน้อย การสาวไหมครั้งแรกนั้นเป็นการสาวเพื่อเอาเปลือกนอกของรังไหมออกมา เส้นไหมที่ได้จะมีขนาดไม่สม่ำเสมอใหญ่บ้างเล็กบ้าง มีสีอ่อนแก่สลับกันไป เส้นไหมช่วงนี้ไม่นิยมนำมาทอผ้าไหมแพรวา แต่จะนำไปทอผ้าไหมพื้นสำหรับใช้สอย เมื่อสาวไหมเปลือกออกแล้วจะเหลือฝักรังไหมด้านใน เส้นไหมที่สาวออกมาช่วงนี้จะมีขนาดเล็กละเอียดขนาดสม่ำเสมอเท่ากัน เรียกว่าไหมยอด หรือไหมน้อย มีคุณภาพสูง นำไปทอผ้าไหมแพรวา เส้นไหมที่สาวได้จะนำมาพัดหรือจัดเป็นกลุ่มหรือใจ เพื่อสะดวกในการนำไปฟอกต่อไป วิธีการทำใจไหมหรือพัดไหม อาศัยอุปกรณ์ที่เรียกว่าพัด ซึ่งทำด้วยไม้สี่ท่อน มีไม้ปิดหัวท้ายของไม้ทั้งสี่ด้านเรียกว่า “เลง” จากนั้นนำเส้นใยส่งลงในเลง แล้วหมุนไปประมาณ 1 นิ้ว เรียกวิธีการทำดังกล่าวว่าการทำใจไหม หรือการทำใยไหมให้เป็นปอยเมื่อทำไหมเป็นใจแล้วจึงนำเส้นใยไหมนั้นมาใส่ในกงเพื่อกวักไหม กงทำด้วยปลายไม้ไผ่สี่อันมีเชือกทั้งนี้ยวเข้าหากันมีรูตรงกลาง แล้วใช้ไม้อีกอันหนึ่งที่เรียกว่า “อัก” ซึ่งเป็นไม้กลม ๆ สองอัน มีรูตรงกลาง มีไม้พาดห้าอัน หมุนได้แลดูคล้ายหลอดด้าย ใช้ไม้ “อัก” มาสาวไหมออกจากกง เมื่อเส้นไหมจนได้ขนาดของเส้นเล็กสม่ำเสมอตามความต้องการ และเส้นไหมมีความหนาแน่นดีแล้วจึงนำใยไหมนั้นมาทำจิตใจหรือทำให้เป็นปอยอีกครั้ง

1.1.4 การรังไหม เป็นขั้นตอนในการจัดทำใยไหมเป็นเส้นในลักษณะคล้ายเส้นด้าย พร้อมทั้งจะนำไปย้อมสีหรือทอดต่อไป

1.1.4.1 อุปกรณ์ที่ใช้ในการรังไหมดังนี้

- 1) หลา มีลักษณะคล้ายกงล้อ มีส่วนของคมสำหรับปั่นเส้นไหม
- 2) กระจับก้อย ทำด้วยกระจับก้อยไม้ไผ่ที่ตัดเป็นปล้อง ๆ ยาว ปล้องละประมาณ 25 เซนติเมตร ใช้สำหรับปั่นเส้นไหม
- 3) จันน้ำ ใช้สำหรับใส่น้ำเตรียมไว้ใช้ในการปั่นไหม
- 4) แปะรังไหม มีลักษณะเป็นแผ่นกลมคล้ายจาน ทำมาจากแผ่นกระเบื้อง
- 5) อักไหม คือไม้กลมคล้ายกระจับก้อยมีรูเล็ก ๆ ตรงกลาง ทั้งสองด้าน
- 6) ห่างเห็น หรือขาตั้ง ใช้สำหรับเป็นขาตั้งสำหรับสอดอักเข้าไป

1.1.4.2 วิธีรังไหม เริ่มจากการปั่นใยไหมออกจากอักใส่ในหลา จากนั้นจึงทำใยไหมที่ด้านหนึ่งทำเป็นปมมาผูกเป็นเงื่อนไว้กับกระจับก้อย โดยสอดใยไหมผ่านรูของแปะรังไหม แล้วสาวไหมให้ผ่านรูแปะรังไหม ในขณะที่สาวใยไหมให้ผ่านรูแปะรังไหมต้องเติมน้ำที่แปะรังไหมให้เปียกตลอดเวลา เมื่อรังหรือปั่นไหมจนหมดไหมที่เหลือในแล้วก็จะปั่นไหมใส่เพิ่มเข้าไปใหม่ และดำเนินการปั่นไปตามลำดับตามเดิม จนได้เส้นไหมในกระจับก้อยมีปริมาณมากน้อยตามต้องการ การรังไหมหรือปั่นไหมนี้ทำให้ได้เส้นไหมที่มีเนื้อแน่น และมีลักษณะเป็นเส้นที่มีขนาดเล็ก

1.1.5 การฟอกไหม เนื่องจากเส้นไหมที่ได้จากใยไหมมีสีเหลืองที่ไม่สม่ำเสมอ จึงต้องนำเส้นไหมไปฟอกให้มีสีขาวก่อนจึงนำไปย้อมสีต่อไป

1.1.5.1 อุปกรณ์ที่ใช้ในการฟอกไหม ดังนี้

- 1) หม้อ เป็นหม้ออลูมิเนียมแบบชาวอีสานใช้นั่งข้าวเหนียว
- 2) เตาไฟ พร้อมถ่านหรือฟืน
- 3) น้ำด่าง ซึ่งมีทั้งน้ำด่างธรรมชาติ และน้ำด่างที่ซื้อมาจากท้องตลาด ซึ่งเป็นส่วนผสมของน้ำสบู่น้ำกับโซดาแอช เฉพาะน้ำด่างที่ได้จากธรรมชาติ คือ

การนำเครือหรือกาบหรือใบของต้นกล้วยแห้งหรือขางมะพร้าวแห้ง ผักหม (ผักขม) ไม้ขี้เหล็ก จวงตาล ไม้เพกา นำชนิดใดชนิดหนึ่งไปเผาไฟจนได้ขี้เถ้า และเอาขี้เถ้าที่ได้ไปแช่น้ำ แล้วกรองเอาเฉพาะน้ำใส ๆ เรียกว่า “น้ำค้าง” ซึ่งมีฤทธิ์เป็นด่างไปใช้ฟอกเส้นไหม

1.1.5.2 วิธีฟอกไหม

1) การฟอกไหมโดยแช่น้ำค้าง โดยเอาเส้นไหมที่จะฟอกแช่ลงไปในน้ำค้างจนเปียกชุ่มประมาณ 5-10 นาที จึงเอาขึ้นจากหม้อ แล้วนำไปแช่น้ำเย็นล้างให้สะอาด หลังจากนั้นเอาขึ้นมาใส่มือกระทงให้เส้นไหมหายยุ่งไปใส่เส้ากระตุกให้พอให้หมด ๆ ปลดออกจากเส้านำไปตากไว้จนแห้งถ้าปรากฏว่าเส้นไหมยังขาวไม่ได้ที่ก็นำไปแช่น้ำค้างอีก แล้วกลับมาทำตามขั้นตอนเดิมอีกครั้งจนได้ที่หรือจนเป็นที่พอใจเป็นอันเสร็จวิธีการฟอกไหม

2) การฟอกโดยใช้น้ำสบู่ผสมกับโซดาแอช โดยใช้น้ำสบู่มากกว่าโซดาแอชนำมาเคี่ยว 1-2 ชั่วโมง จึงนำเอาเส้นไหมไปต้มแล้วนำขึ้นมาซักน้ำให้สะอาด นำไปผึ่งแห้งเป็นอันเสร็จวิธีการฟอกไหมอีกวิธีหนึ่ง

การฟอกไหมของชาวบ้านโพน เริ่มจากการนำเส้นไหมไปแช่น้ำให้เปียกชุ่ม ขณะเดียวกันเตรียมหม้อน้ำค้าง โดยให้น้ำน้ำเทลงหม้อที่เตรียมไว้ประมาณครึ่งหม้อ นำหม้อน้ำขึ้นตั้งไฟ ใส่ น้ำค้าง 2-3 ช้อนโต๊ะต่อน้ำครึ่งหม้อในการฟอกไหมหนึ่งใจ จากนั้นนำไหมที่แช่น้ำอยู่ยกขึ้นมาบิดน้ำออกให้หมด แล้วนำ ลงแช่ในหม้อ น้ำค้างแช่ไว้ประมาณ 5-10 นาที น้ำค้างจะช่วยละลายขี้ไหมที่ติดตามเส้นไหมที่เป็นปมปมให้หายไป จากนั้นนำไปแช่ในน้ำเย็น และล้างให้สะอาด บิดให้แห้ง ก่อนนำไปตากต้องตั้งใจไหมให้ตั้ง โดยใช้มือแยกไหมไม่ให้ยุ่ง และกระตุกมือทั้งสองข้างออกจากกัน เพื่อให้เส้นไหมตั้งหมุนสลับวงไหมจึงระหว่างมือ หมุนไปรอบ ๆ เพื่อไม่ให้เส้นไหมยับย่น จากนั้นนำไปตากให้แห้ง บางครั้งอาจผึ่งแดดไว้ค้างคืนเพื่อให้เส้นไหมแห้งสนิท

1.1.6 การย้อมสีไหม

การย้อมเส้นไหม คือ วิธีการทำให้เส้นไหมเป็นสีต่าง ๆ ตามต้องการ ในอดีตชาวบ้านโพนใช้สีย้อมจากพืชธรรมชาติมาย้อมเส้นไหม โดยใช้แก่นไม้ รากไม้ ใบไม้บางชนิด เช่น แก่นแสด ต้นคราม ต้นข่อย แก่นขนุน และครั่ง มาทำเป็นสีย้อมไหม

ในปัจจุบันชาวบ้านโพนได้เลือกใช้ส่ววิทยาศาสตร์หรือสีที่เป็นสารเคมีมาใช้ในการย้อมเส้นไหม เพราะย้อมได้รวดเร็วกว่า ได้สีที่สดใสกว่าสีที่ได้จากพืชธรรมชาติ ได้แก่ สีแอตริก สีเมทัลลิกคอมเพล็กซ์ และสีมอร์แดนต์

1.1.6.1 อุปกรณ์ที่ใช้ในการย้อมเส้นไหม มีดังนี้

1) หม้อ ส่วนใหญ่ใช้หม้ออลูมิเนียมที่มีรูปร่างเช่นเดียวกับหม้อนึ่งข้าวเหนียวชาวอีสาน

2) เตาไฟ พร้อมถ่านหรือฟืน

3) สีย้อมไหมสีต่าง ๆ ที่ต้องการย้อม

1.1.6.2 วิธีย้อม นำน้ำใส่หม้อ นำขึ้นตั้งบนเตาไฟ ต้มจนน้ำอุ่นจึงนำ

สีซึ่งอาจจะเป็นสีเคมีหรือสีที่สกัดได้จากสารของพืชตามธรรมชาติใส่ผสมลงไป โดยกะปริมาณตามความคุ้นเคยที่ชาวบ้านเคยทำต่อ ๆ กันมา ความมากน้อยของปริมาณสีที่ใส่ผสมลงไป ในหม้อน้ำที่มีผลต่อความเข้มหรืออ่อนของสีที่จะได้จากการย้อมเส้นไหม

เส้นไหมที่จะนำมาย้อมคือ เส้นไหมที่ผ่านการฟอกมาแล้ว และก่อนนำมาย้อมสีต้องนำเส้นไหมที่ฟอกแล้วนั้นไปซักทำความสะอาดในผงซักฟอกมาก่อนแล้ว เพื่อให้เส้นไหมที่จะนำมาย้อมมีความสะอาดอย่างแท้จริง จากนั้นบิดเส้นไหมทั้งใจให้แห้งพอหมาดแล้วนำเส้นไหมทั้งใจจุ่มย้อมสีลงในหม้อที่มีน้ำผสมสีที่ตั้งอยู่บนเตาไฟ ซึ่งขณะนั้นน้ำมีความร้อนพอประมาณ ใช้ไม้เขี่ยขยำเส้นไหมพลิกกลับไปมาจนสีติดเส้นไหมดีแล้วยกเส้นไหมขึ้น นำไปล้างให้สะอาดในน้ำเย็น บิดให้แห้ง แล้วจึงดึงเส้นไหมทั้งใจให้เรียบเหมือนกับตอนฟอกไหม แล้วนำไปผึ่งตากจนแห้ง แล้วนำไปจึงเข้ากับหูกเพื่อทอให้เป็นผืนต่อไป

นอกจากนี้ยังมีการย้อมสีเส้นไหมอีกประเภทหนึ่งที่เรียกว่า ใส่หูก โดยมีวิธีการย้อมเช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากไหมที่เป็นใส่หูกมีความยาวกว่าไหมที่เป็นใจ ดังนั้นการย้อมไหมใส่หูก จึงต้องผสมสีให้พอเพียงกับการย้อมแต่ละครั้ง และขณะจุ่มย้อมต้องขยำเส้นไหมให้ติดสีอย่างทั่วถึง จึงจะได้เส้นไหมใส่หูกที่มีสีสม่ำเสมอ

ทั้งนี้จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านโพนที่ยังทอผ้าแพรวาอยู่จนถึงปัจจุบันทราบได้ว่าในปัจจุบันการทอผ้าแพรวาที่บ้านโพนมีลักษณะของการทอในเชิงธุรกิจ คือมีผู้นิยมซื้อผ้าแพรวาเป็นจำนวนเพิ่มมากขึ้น ผู้ทอผ้าต้องการความรวดเร็วในการทอ ดังนั้นช่างทอ

ผ้าแพรวที่บ้านโพนจึงซื้อเส้นใยไหมสำเร็จรูปที่มีผู้จัดทำมาขายให้ เพื่อใช้เป็นวัตถุดิบสำหรับการทอผ้าแพรว ทั้งนี้เพราะขบวนการเตรียมเส้นใยไหมซึ่งมีกระบวนการตั้งแต่การปลูกต้นหม่อนเลี้ยงไหม การสาวไหม การฟอกไหม ไปจนกระทั่งถึงวิธีการย้อมสีเส้นไหม เป็นลำดับขั้นตอนที่มีความซับซ้อน ต้องใช้เวลามาก ซึ่งถ้าเตรียมเส้นไหมเองทุกขั้นตอนจะทำให้เสียเวลาในการทอผ้า การซื้อเส้นไหมสำเร็จมาทอจึงเป็นการลดขั้นตอน และทำให้มีเวลาในการทอผ้าได้จำนวนมากขึ้น รวดเร็วขึ้น ทำให้มีผืนผ้าแพรวออกจำหน่ายได้ทันตามต้องการ

ถึงแม้ว่าชาวบ้านโพนจะซื้อเส้นไหมสำเร็จรูปมาใช้เป็นเส้นใยในการทอผ้าแพรวก็จะเป็นการเลือกซื้อเฉพาะไหมยอด หรือไหมน้อยเท่านั้น เพราะไหมยอดหรือไหมน้อยถือว่าเป็นเส้นไหมคุณภาพดีเยี่ยม เส้นเล็กละเอียดอ่อน มีความมันวาว และเมื่อทอได้เป็นผืนผ้าแพรวแล้วก็จะเป็ผืนผ้าแพรวที่มีเนื้อเนียนนุ่มและเบา ซึ่งเป็นลักษณะคุณสมบัติเฉพาะของผ้าแพรว ปัจจุบันชาวบ้านโพนส่วนใหญ่ซื้อเส้นใยไหมจากชาวบ้านในเขตอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ซึ่งมีอาชีพในการปลูกหม่อน เลี้ยงไหม และผลิตเส้นใยไหมเพื่อการจำหน่ายโดยตรง และจากการสัมภาษณ์ชาวบ้านโพนยังทำให้ทราบอีกว่า เส้นใยไหมที่ชาวบ้านพยัคฆภูมิพิสัยนำมาจำหน่ายนั้นส่วนใหญ่ย้อมด้วยสีสังเคราะห์หรือสีเคมี เพราะย้อมได้รวดเร็วกว่าสีที่ได้จากพืชพันธุ์ตามธรรมชาติและมีสีสดใสกว่า ส่วนคุณสมบัติของเส้นใยไหมนั้น ถึงแม้ว่าจะเป็นไหมยอดหรือไหมน้อยซึ่งเป็นไหมเส้นเล็ก แต่เมื่อนำมาทอเป็นผืนผ้าแพรวแล้ว คุณภาพของผืนผ้าไม่เนียนนุ่มเหมือนกับผ้าแพรวที่ชาวบ้านโพนเคยทอด้วยเส้นใยไหมที่ชาวบ้านเคยเตรียมเส้นใยกันเอง

ช่างทอผ้าชาวบ้านโพน ตั้งข้อสมมุติฐานว่า การที่ผ้าแพรวซึ่งทอจากเส้นใยไหมที่ซื้อมาจากชาวพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม แล้วมีคุณภาพไม่นุ่มเนียนเท่าที่ควรนั้นน่าจะมีปัจจัยซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้ผ้าแพรวไม่นุ่มเนียนอยู่ 5 ประการ คือ ประการแรกอาจมีสาเหตุมาจากลักษณะเฉพาะของพันธุ์ไหมที่ชาวพยัคฆภูมิพิสัยคัดเลือกมาเลี้ยงที่อาจให้เส้นใยกระด้างหรือประการที่สองอาจมีสาเหตุมาจากคุณสมบัติของพันธุ์ต้นหม่อนที่นำมาเลี้ยงให้เป็นอาหารตัวไหม หรือประการที่สามอาจมีสาเหตุมาจากการใส่ปุ๋ยเคมีเพื่อบำรุงต้นหม่อน หรือประการที่สี่อาจเป็นเพราะธรรมชาติของ

แร่ธาตุที่อยู่ในดินในบริเวณที่ปลูกต้นหม่อนที่อำเภอพยัคฆภูมิพิสัย และหรือประการสุดท้ายอาจจะเป็นเพราะคุณสมบัติเฉพาะของสีสังเคราะห์ ซึ่งเป็นสารเคมีที่นำมาย้อมเส้นใยไหม องค์ประกอบทั้ง 5 ประการดังที่กล่าวนั้นชาวบ้านโพนที่มีอาชีพทอผ้าแพรวาชื่อน่าจะเป็นสาเหตุที่ทำให้เส้นใยไหมที่ซื้อมาจากอำเภอพยัคฆภูมิพิสัย จังหวัดมหาสารคาม ไม่นุ่มเนียนเท่าที่ควร

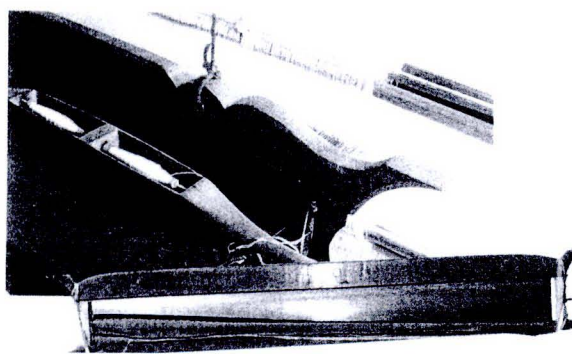
2. วิธีการทอผ้าไหมแพรวาและการประดิษฐ์ลวดลาย

เนื่องจากผ้าแพรวา เป็นผ้าที่มีการประดิษฐ์ลวดลายไปตลอดทั้งผืน ดังนั้นการทอผ้าไหมแพรวาของชาวบ้านโพน จึงเป็นการถักทอและประดิษฐ์ลวดลายควบคู่กันไป การทอและการประดิษฐ์ลายถือว่าเป็นลำดับขั้นตอนที่สำคัญในการทอผ้าแพรวา เพราะเป็นกระบวนการทำให้เส้นไหมสีต่าง ๆ ที่เตรียมไว้นั้นถักทอสานกันจนเป็นผืนผ้าที่มีลวดลายตามต้องการ (สุภชัย สิงห์ยะบุญชัย, 2545, หน้า 173)

2.1 อุปกรณ์ที่ใช้ในการทอและประดิษฐ์ลวดลาย

เนื่องจากการทอผ้าไหมแพรวามีหลายลำดับขั้นตอนที่ผู้ทอต้องมีทักษะและใช้ความประณีตในการทอ กับยังต้องใช้อุปกรณ์หลายชนิดในการทอและประดิษฐ์ลาย อุปกรณ์สำคัญ ๆ ที่ต้องใช้ในการทอและประดิษฐ์ลายผ้า มีดังนี้

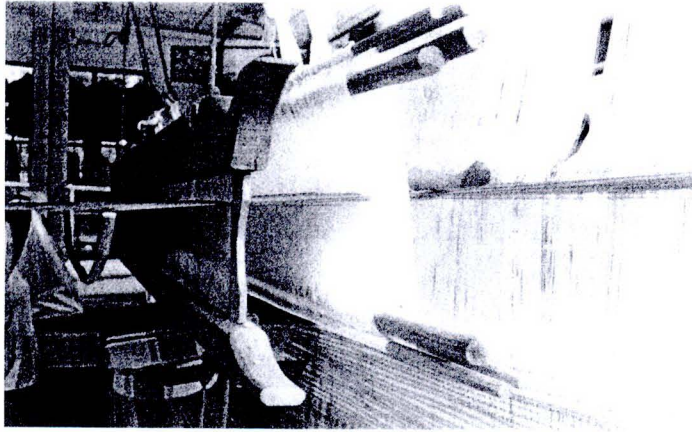
2.1.1 ฟืม เป็นอุปกรณ์ที่ทำจากไม้เนื้อแข็งทำเป็นกรอบสี่เหลี่ยมมีฟันหลายซี่คล้ายหวี ฟืมมีทั้งที่ทำลวดและไม้ แต่ปัจจุบันนิยมใช้ลวดทำ กรอบสี่เหลี่ยมของฟืมมีหลายขนาด

ภาพ 3 ภาพฟืมและกระสวย

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่งไหม (หน้า 56), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

2.1.2 เขาหรือเหา คือ อุปกรณ์ที่ทำขึ้นจากเส้นด้ายที่ถักขึ้นเพื่อใช้กันไม่ให้เส้นไหมที่ผูกไว้กับ Huck ทอผ้าเลื่อนเข้ามาพันกันจนยุ่งไปมา เขาแต่ละอันจะใช้เก็บเส้นไหมไว้เขาละเส้น

ภาพ 4 ภาพเขาหรือเหา

ที่มา. จาก แพรว ราชนิแห้งไหม (หน้า 57), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

2.1.3 Huck ทอผ้า คือ โครงสร้างที่ทำจากไม้เนื้อแข็งที่นำมาประกอบเข้าด้วยกันเป็นโครงสี่เหลี่ยมขนาดค่อนข้างกว้างใหญ่ และมีความแข็งแรงพอที่จะรับน้ำหนักคนทอผ้าที่ต้องเข้าไปนั่งในขณะทอผ้าได้

นอกจากนี้ส่วนประกอบที่เป็นโครง Huck ทอผ้านั้น ยังมีอุปกรณ์หรือส่วนประกอบอื่น ๆ ประกอบด้วย ดังนี้

2.1.3.1 เขาลาย หรือตะกรอ คือ เส้นด้ายยาวสีขาวที่ขึงไว้กลาง Huck สอดคล้องไว้ด้วยไม้ที่ใช้ทำลายขีด

2.1.3.2 แปรงหวี Huck คือ อุปกรณ์ที่ทำมาจากเส้นใยจากต้นตาลทำให้มีลักษณะคล้ายแปรงขนาดใหญ่ ใช้สำหรับช่วยหวีเส้นใยไหมให้เรียบ เพื่อให้นำไปทอได้ง่ายขึ้นเส้นไหมจะไม่ยุ่งพันกัน

2.1.3.3 ไม้เก็บจิต คือ อุปกรณ์ที่ทำมาจากแผ่นไม้เรียบ มีลักษณะแบน กว้างประมาณ 7-8 เซนติเมตร ยาวประมาณ 1 เมตร แต่บางครั้งก็ใช้ขนาดสั้นเพียง 30 เซนติเมตร ปลายด้านหนึ่งไม้เก็บจิตลักษณะเรียวแหลม เพื่อช่วยให้ใช้สะดวกในการสะกดหรือเจียเส้นไหมในขณะประดิษฐ์ลายผ้า

2.1.3.4 ไม้ค้ำจิต คือ ไม้ที่เป็นแผ่นบาง ๆ มีลักษณะคล้ายไม้เก็บจิต แต่มีความกว้างมากกว่า คือกว้างประมาณ 12-13 เซนติเมตร ยาวประมาณ 1 เมตร มีปลายด้านหนึ่งเป็นปลายแหลม เพื่อใช้สอยตามไม้จิต และค้ำไว้ให้ยกขึ้นแล้วสอดนิ้ว เพื่อสอดเส้นด้ายสีต่าง ๆ เพิ่มเข้าไปให้เป็นลวดลาย

2.1.3.5 หลอด และกระสวยหลอด หลอดนั้นเป็นอุปกรณ์ที่ทำมาจาก ไม้ปล้องกลมเล็ก ๆ ตัดเป็นท่อน ๆ ยาวประมาณ 5-6 เซนติเมตร ไม้ที่ทำหลอดนี้ต้องเป็น ไม้กลวงมีรูยาวตลอด ใช้สำหรับพันเส้นไหมต่าง ๆ ที่เตรียมไว้ประดิษฐ์ลาย

ส่วนกระสวยหลอด คือ ไม้เนื้อแข็งที่นำมาดัดให้เป็นลําราง รูปคล้ายเรือยาวประมาณ 30-40 เซนติเมตร ที่ตรงกลางของกระสวยเขาจะเป็นร่องลึก มีแกนยึดหัวท้าย เพื่อนำหลอดพันเส้นไหมที่เตรียมไว้สอดยึดเข้าไป

2.1.3.6 ไม้เหยียบหูก คือ ไม้สองอัน ยาวประมาณ 1 เมตร ที่ใช้เชือก สอดร้อยไว้อยู่ด้านหลังของหูกทอผ้า เพื่อเหยียบยึดเส้นด้ายให้ขึ้นลงเป็นจังหวะ เพื่อจะได้สอดกระสวยไปได้

2.1.3.7 ไม้หาบหูก เป็นไม้เนื้อแข็งใช้สำหรับสอดเชือกผ่านรูที่เจาะไว้ ร้อยเข้ากับฟืมที่แขวนอยู่บนโครงหูก

2.1.3.8 ไม้ทำลายจิต เป็นไม้ไผ่กลมขนาดเล็ก ๆ มีจำนวนหลายอัน เท่ากับจำนวนลายจิต

2.1.3.9 ไม้กำฟืม หรือไม้ม้วนผ้า คือ ไม้เนื้อแข็งที่มีขนาดยาวเท่ากับ ความกว้างของโครงหูกทอผ้า ซึ่งโดยทั่วไปใช้หน้ากว้าง 6 เซนติเมตร วางขวางยึดไว้ที่ ปลายสุดของโครงหูกทอผ้ามีไว้สำหรับม้วนผืนผ้าที่ทอเสร็จแล้ว

2.1.4 ผ้าแสบ คือ ผ้าไหมซึ่งส่วนใหญ่ทอพื้นสีขาวหรือสีขาวนวล กว้างยาว ประมาณ 25x30 เซนติเมตร และทอเป็นลวดลายต่าง ๆ เต็มทั่วผืนผ้า ลวดลายบนผ้าผืนนี้ ผู้ทอได้ใช้เป็นแม่แบบในการลายผ้าแพรวา ดังนั้นผ้าแสบจึงมีสถานะเป็นแม่แบบลาย

และยังถือว่าเป็นลายดั้งเดิมที่ผู้ทอได้รับเป็นมรดกตกทอดสืบต่อ ๆ มาจากบรรพบุรุษของตน บนผ้าเสวตผืนหนึ่ง ๆ มีลายมากถึงประมาณหนึ่งร้อยลายที่ไม่ซ้ำกัน (ดูภาพที่ 2 หน้า 66)

2.2 การเก็บจิต, จก

2.2.1 การทอลายจก ผ้าจกเป็นผ้าทอผืนแคบ หน้ากว้างประมาณ 1 สอก ทอด้วยฝ้าย หรือไหมอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทอผสมกันทั้งสองอย่าง เป็นผ้าทอพื้นบ้านที่มีความประณีตงดงาม และใช้เวลาในการทอมาก

ผ้าจก เป็นผ้าที่ทำให้เกิดลวดลายด้วยการทอสลัปปัก โดยการล้วงหรือจก ด้ายเส้นพุ่งที่สอดอยู่ใน เส้นยืนให้เกิดลวดลายตามต้องการ อุปกรณ์ในการจกได้แก่ขนมนั่น เป็นงานทอที่ใช้ทักษะสูงมาก การทอผ้าจก คล้าย ๆ การทอผ้าจิด แต่สามารถทำหลายสีสลับกัน ต้องการสีใด ตรงไหน ก็สอดด้ายสีนั้นลงไปบนเส้นยืน และกวักขึ้นมา จากนั้นจึงกระแทกฟืมให้แรง ผ้าจกเมืองลองของจังหวัดแพร่มีชื่อเสียงมาก แต่ผ้าจกที่มี ชื่อเสียงของอีสานคือผ้าแพรวาของจังหวัดกาฬสินธุ์ ซึ่งใช้เทคนิคการทอแบบจกผสมจิด ทำให้เกิดลายต่าง ๆ

คำว่า จก หมายถึง การล้วง กวัก หรือดึง เป็นกรรมวิธีในการทำให้เกิดลวดลาย บนผ้าทอชนิดนี้ ใช้ประกอบตกแต่งกับผ้าชนิดอื่น เช่น นิยมใช้ต่อเชิงผ้าซิ่น เรียกว่า ผ้าซิ่นตีนจก

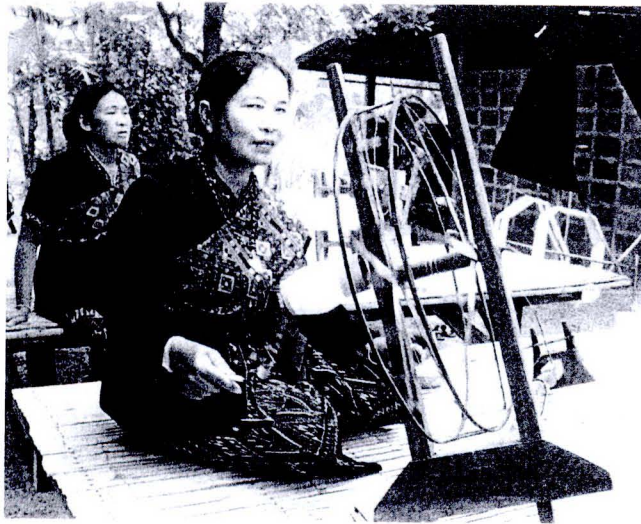
2.2.2 การทอลายจิด ผ้าทอลายจิดเป็นผ้าพื้นเมืองของภาคอีสาน มีบางส่วนที่เป็นของภาคเหนือและภาคกลางของไทย นับว่าเป็นศิลปพื้นฐานที่สะท้อนให้เห็นภาพลักษณะ ลวดลาย และวิวัฒนาการของท้องถิ่นเดิมของไทยที่มีมาแต่โบราณ ชาวอีสานถือว่าในกระบวนการทอผ้าด้วยกันแล้ว การทอผ้าจิดต้องอาศัยความชำนาญ และมีชั้นเชิงทางฝีมือสูงกว่าการทอผ้าอย่างอื่น ๆ เพราะทอยากมาก มีเทคนิคการทอที่ซับซ้อนกว่าการทอผ้าธรรมดา เพราะต้องใช้เวลา ความอดทน และความละเอียดละออ เพราะมีกรรมวิธีที่ยุ่งยากซับซ้อน จึงทำให้ทอได้ช้า นอกจากผู้ที่มีความสนใจมีพรสวรรค์เท่านั้นถึงจะทำได้

การทอผ้าไหมลายจิด คือ การทอผ้าไหมที่ทอแบบ “เก็บจิต” หรือ “เก็บดอก” เหมือนผ้าที่มีการปักดอกการทอผ้าดอกนี้ชาวอีสานเรียกกันว่า “การทอผ้า

เก็บขิด” ลวดลายของขิดแต่ละลายจะมีรูปแบบที่สวยงาม มีความมัน วาว นูน และมีเหลือบ มีชื่อเรียกคล้ายกัน หรืออาจแตกต่างกันไปบ้าง ทั้งนี้เนื่องจากผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ซึ่งทำให้รูปแบบและลวดลาย ของผ้าไหมลายขิด ได้พัฒนาประยุกต์ไปจากเดิมจนเกิดลวดลายใหม่ ๆ ขึ้น

2.3 ขั้นตอนการทอผ้าไหมแพรวาลวดลายดั้งเดิม

ผ้าไหมที่บ้านโพนส่วนใหญ่มีลักษณะโครงสร้างของผืนผ้าเป็นสี่เหลี่ยม ผืนผ้า ผ้าแพรวาแต่ละผืนมีขนาดหน้ากว้างประมาณ 50-55 เซนติเมตร ความยาวโดยเฉลี่ยประมาณ 8.30 เมตร จากการสังเกตพบว่า ชาวบ้านที่ทอผ้าจะไม่ได้ใช้สายวัดมาตรฐานมาวัดระหว่างทอ หากแต่ชาวบ้านได้ใช้วิธีกะขนาดความยาวโดยประมาณว่าผ้าที่ทอนั้นยาวได้ประมาณ 1 วา หรือประมาณเท่ากับ ความยาวของแขนผู้ทอ เมื่อกางแขนเหยียดตรง ออกสองข้าง ซึ่งขนาดของความยาวของผืนผ้าแพรวาดังกล่าวนั้น จึงมีขนาดความกว้าง และยาวพอเหมาะที่จะนำไปใช้ห่มพันหน้าอกรอบลำตัวส่วนบนของสตรี และพาดคลุม บ่าด้านหนึ่งลงมา ถึงชายห้อยสั้น ๆ ที่ด้านหน้าอกและด้านหลังของสตรีพอดี ๆ หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า ยาวเพียงพอกับการใช้เป็นผ้าสไบห่มเฉียงบ่า หรือที่ชาวบ้านโพน เรียกว่า “ผ้าเบี่ยง”

ภาพ 5 ภาพการใช้ผ้าแพรวาเป็นผ้าสไบห่มเฉียงบ่า หรือผ้าเบี่ยง

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่งใหม่ (หน้า 58), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

ในการทอผ้าไหมแพรวา ตลอดจนการประดิษฐ์ลวดลายบนผืนผ้าไหมแพรวาของชาวบ้านโพนนั้น มีลำดับขั้นตอนในการทอและประดิษฐ์ลายโดยลำดับ ดังนี้

1. ช่วงทอผ้าจะเตรียมเส้นไหมน้อย ซึ่งเป็นไหมเส้นละเอียดอ่อน ย้อมด้วยสีแดงเข้มซึ่งเป็นสีที่ได้จากครั่ง และเมล็ดต้นชาตรี เป็นเส้นยืนแบบยาวหรือสองตะกรอ หรือที่ชาวบ้านเรียกไหมส่วนนี้ว่า ไหมเครือ ไหมเส้นยืนนั้นแยกเป็นสองเส้น เส้นหนึ่งยกขึ้น ส่วนอีกเส้นหนึ่งเป็นเส้นลงต่ำ สลับเรียงกันไปตลอด โดยมีไหมเส้นพุ่งสอดขึ้นไว้ ไหมเส้นยืนจะถูกขึงให้ตั้งอยู่เสมอกับโครงของหูกทอผ้า และจะยกขึ้นมาให้สูงเท่าเส้นข้างเคียงได้ โดยมีเขาหรือตะกรอเป็นตัวช่วยยก โดยตะกรอหรือเขา มีลักษณะคล้ายฟืม แต่ใช้ทำด้วยเส้นด้ายซึ่งเขาจะสอดเส้นไหมทางยืนไว้ ส่วนที่ปลายเขาสองข้างจะมีเชือกคล้องไปพาดไว้กับโครงหูกทอผ้า แล้วโยงไปที่เท้าได้ที่นั่งคนทอ โดยผูกเก็บไว้กับท่อนไม้ ถ้าทอผ้าสองตะกรอจะมีไม้สำหรับเหยียบสองท่อน และจะยกเขาอันไหนขึ้นก็ต้องเหยียบไม้ให้ถูก มิฉะนั้นเส้นยืนจะไม่ยกขึ้นตามที่ต้องการเมื่อใช้เท้าเหยียบไม้ และยกไหมเส้นยืนขึ้นครั้งหนึ่งมือพุ่งไหมทางต่ำที่อยู่ในกระสวยไปที่หนึ่งแล้ว จึงกระตุ่นฟืมเพื่อกระทบไหมพุ่งให้เรียงชิดกัน ทำเช่นนี้สลับกันไปโดยตลอด

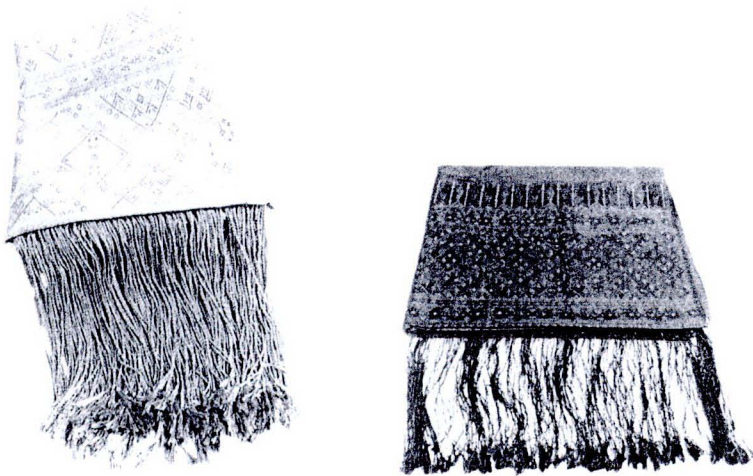
ภาพ 6 ภาพตะกอเก็บลวดลายของผ้าไหมแพรวา

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่งไหม (หน้า 58), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

2. จากนั้นจึงนำเส้นไหมที่เตรียมไว้ในกระสวยหลอดมาดำเนินการถักทอ โดยไหมในกระสวยหลอดนั้นเป็นไหมเส้นพุ่ง โดยจะเริ่มทอจากส่วนของชายผ้าซึ่งเป็น ชายครุยเป็นจุดเริ่มต้น ส่วนของชายครุย คือ ส่วนชายสุดทั้งสองด้านของผืนผ้าที่ปล่อย เส้นไหม ซึ่งเป็นเส้นยืนไว้เพิ่มความกว้างของผืนผ้า โดยปล่อยเป็นเส้น ๆ ไว้ประมาณ 10 เซนติเมตร จากนั้นจึงรวบปล่อยเส้นไหมนั้นถักเป็นเกลียวเส้นเชือกเล็ก ๆ เมื่อถักแล้ว แต่ละด้านของผ้าแพรวาจะมีส่วนชายครุยด้านละประมาณ 70 เส้น

การทอชายครุยของผืนผ้าแพรวาเป็นการช่วยเสริมทำให้ผ้าไหมแพรวานั้นดูมีความพลิ้วไหวเพิ่มมากขึ้น ซึ่งเป็นเสน่ห์ของผืนผ้าที่ทอมาจากไหมน้อยที่เส้นไหมมีความละเอียดอ่อนพลิ้วไหวอยู่แต่เดิมแล้ว

คุณสมบัติที่สำคัญอีกประการหนึ่งของการทอชายครุยของผ้าไหมแพรวา คือ เป็นภูมิปัญญาของชาวบ้านที่ได้เลือกใช้วิธีถักเกลียวที่ปลายสุดของไหมเส้นยืนทั้งสอง ด้าน เพื่อเป็นการป้องกันไม่ให้ไหมเส้นน้อยที่ถักทอเป็นผืนผ้าหรือที่ทอเป็นลวดลายไว้นั้นหลุดล่อนออกมาจากแถวที่ทอนั้นได้ ซึ่งเป็นการแก้ปัญหาแทนการเย็บด้วยด้ายและ เข็มที่จะทำให้ผ้าแพรวานั้นแลดูกระด้าง ไม่พลิ้วไหวดังเช่นการทอเป็นชายครุย

ภาพ 7 ภาพส่วนชายครุยของผ้าไหมแพรวา

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่งไหม (หน้า 18), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

3. เมื่อถึงขั้นตอนในการเก็บจิด หรือถึงขั้นตอนการประดิษฐ์ลวดลาย ผู้ทอ ก็จะกลับด้านของหน้าผ้าส่วนที่เป็นด้านหลังหรือด้านล่างขึ้นมาไว้ด้านหน้า ซึ่งเป็นด้าน ที่ผู้ทอจะต้องผูกปมเส้นไหมสีต่าง ๆ ที่สอดสลับเข้าไปในแต่ละแถวของลายที่เข้าไว้ ส่วนด้านหน้าผ้าที่กลับลงไปอยู่ด้านล่างก็จะเป็นผืนผ้าหน้าเรียบสม่ำเสมอ ไม่เห็น ปุ่มปมรอยต่อเส้นไหมแต่อย่างใด ในการประดิษฐ์ลายได้ใช้ปลายนิ้วก้อยช่วยใน การเกี่ยวเส้นไหม ซึ่งกรรมวิธีดังกล่าวนี้ชาวบ้านโพนเรียกว่า การเก็บลาย หรือเก็บจิด หรือการขอไหม หรือการจก

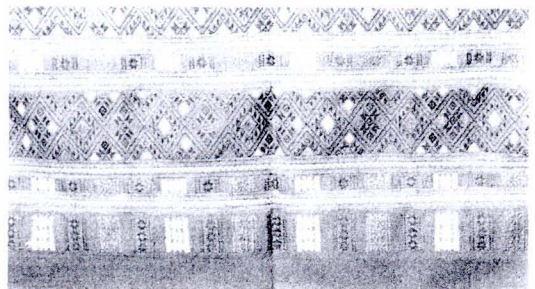
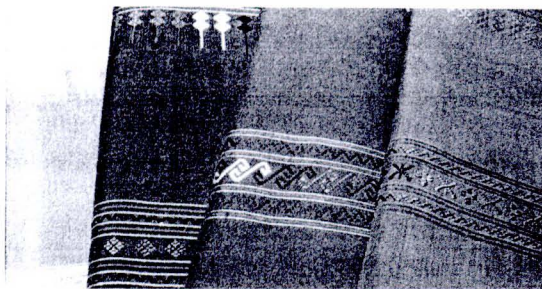
ทั้งนี้เมื่อพิจารณาโครงสร้างลักษณะของผืนผ้าโดยพิจารณาจากการจัด วางลายบนผืนผ้าแพรวาก็จะพบว่า ลักษณะ โครงสร้างหลักที่สำคัญ ๆ บนผืนผ้าแพรวาที่ บ้านโพนนั้นแบ่งออกได้เป็น 4 ส่วนที่สำคัญ ๆ คือ

1. ส่วนชายครุย ลายเชิงผ้า

ส่วนชายผ้าทั้งสองด้านที่ถือเป็นเกลียวเชือกเส้นเล็ก ๆ ด้านละ ประมาณ 70 เส้น เดิมพื้นที่หน้ากว้างของผืนผ้าตามที่ได้กล่าวผ่านมาแล้ว

2. ลายเล็ก หรือลายคั่น

ลวดลายที่ทอไว้ในส่วนชายผ้าทั้งสองข้าง โดยทอดตามขวางใน แนวนอน ลายเล็กนี้มีความกว้างประมาณ 4-6 เซนติเมตร และลายเล็กนี้ยังปรากฏเป็น เส้นลายคั่นอยู่ระหว่างลายใหญ่ในผืนผ้าไปเป็นระยะ ๆ อีกด้วย

ภาพ 8 ภาพลายเล็ก หรือลายคั่น

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่่งไหม (หน้า 19), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

ลายเล็กหรือลายคันซึ่งส่วนใหญ่ประดิษฐ์เรียงต่อเนื่องซ้ำ ๆ เรียงกันเป็นแถวยาวที่มีพบเสมอ ๆ ในการนำมาประดิษฐ์เป็นลวดลายบนพื้นผ้าแพรวามี 13 ลาย ดังนี้ (ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์, 2545, หน้า 182)

2.1 ลายช่อดอกไม้ มีลักษณะเป็นแนวเส้นตั้งเรียงเป็นแถวเว้นเป็นระยะ ๆ กัน และยังทอเป็นรูปตัววีแหลมเกาะกันเรียงไปตามแนวเส้นตั้งนั้น ปลายสุดแขนตัววีแหลมทั้งสองด้านทอม้วนภายใน ส่วนบนสุดของแขนเส้นตั้งทอเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ภายในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนมีไส้ในเป็นรูปกากบาท ทั้งนี้ระหว่างแถวดังกล่าวยังมีการทอเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนที่รูปเรียงซ้อนกันภายในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนทอประดิษฐ์เป็นรูปกากบาทสอดไส้ไว้ด้วย แถวของตัววีและแถวของรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนเรียงซ้อนนี้ได้ทอวางเรียงสลับกันต่อเนื่องกันไป ในแนวนอน

2.2 ลายงูลอย มีลักษณะเป็นลายคล้ายตัวอักษรตัววีหงาย และตัววีคว่ำคล้ายเส้นหักงอที่เป็นระเบียบเรียงต่อเนื่องกันไปทางยาวที่บริเวณพื้นที่ว่างระหว่างตัววีทั้งแนวนอนและแนวตั้งได้ทอเป็นจุดตารางพับสี่เหลี่ยมเป็นจุด ๆ เรียงไว้ด้วย

2.3 ลายขอ มีลักษณะเป็นรูปคล้ายอักษรตัวเอส ที่วางไว้ในแนวนอน มีหัวท้ายค้อยข้างแหลม ระหว่างช่วงตัวเอสซึ่งทอเป็นเส้นตั้งคู่ขนานกำกับไว้เป็นระยะ ๆ

2.4 ลายขอก่าย มีลักษณะคล้ายตัวอักษรตัวเอส วางเฉียงเรียงใกล้ ๆ เรียงต่อกันไป ช่องไฟระหว่างด้านล่างของขมวดตัวเอสด้านบนของอีกตัวหนึ่งอย่างเป็นระเบียบเสมอ

2.5 ลายตาบั้ง มีลักษณะเป็นตาตารางสี่เหลี่ยมสี่ตารางวางไว้ในลักษณะจุดกากบาท ด้านในของตารางแต่ละตารางเว้นเป็นช่องไว้ และในระหว่างช่องกากบาทก็จะเป็นช่องว่างมีพื้นที่เท่ากับตารางหนึ่งตารางนั้นด้วย

2.6 ลายจุ่มดินหมา มีลักษณะเป็นลายกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนซึ่งมีส่วนของแขนม้วนหักงอสองเส้นทางด้านแนวนอนซ้ายและขวาของกรอบสี่เหลี่ยมนั้น ทำให้เกิดเป็นเส้นม้วนสี่เส้น ปลายสุดเส้นทั้งสี่ม้วนเข้าหาตัวที่กึ่งกลางของกรอบสี่เหลี่ยมมีลายรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนขนาดเล็กซ้อนอยู่ที่กึ่งกลางด้านใน

2.7 ลายดอกดาว มีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนขนาดเล็ก หรือใหญ่และทอวนเป็นพื้นที่ว่างไว้ตรงกลาง

2.8 ลายดอกบัว มีลักษณะเป็นแฉกสามเหลี่ยม วางเรียงเป็นแปดแฉก มีพื้นที่ภายในแปดแฉกนั้น ซึ่งทอเป็นจุดสี่เหลี่ยมวางเรียงไว้สี่จุด ถ้ามีขนาดเล็กเรียก ดอกบัวน้อย ถ้ามีขนาดค่อนข้างใหญ่เรียก ดอกบัว

2.9 ลายหอยอื่น มีลักษณะคล้ายรูปอักษรตัวเอ็มที่มีฐานกว้าง มีปลาย ทั้งสองด้านม้วนเข้าห่ากันมีสองตัว วางหันหลังหรือวางให้ส่วนบนของตัวเอ็มหันเข้าหา กันที่กึ่งกลางซึ่งมีเส้นคันไว้ในแนวตั้ง ทำให้มีลักษณะเป็นตัวเอ็มตะแคงในแนวตั้ง และ เกิดเป็นกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนอยู่ที่ระหว่างกลางแกนนั้น

2.10 ลายหอนอน มีลักษณะการวางลายเช่นเดียวกับลายหอยอื่น เป็น รูปตัวอักษรตัวเอ็มสองตัววางเรียงซ้อนกัน มีแกนคันกลางในแนวนอน และช่องสี่เหลี่ยม ขนมเปียกปูนอยู่ที่กึ่งกลางระหว่างแกนนั้นด้วย

2.11 ลายขาเข มีลักษณะเป็นเส้นกากบาทแบบเครื่องหมายคูณ และมีเส้นตรงในแนวตั้งคันระหว่างกลางเครื่องหมายคูณนั้น

2.12 ลายดอกกระบวนน้อย มีลักษณะเป็นเส้นแผ่นหนาวางเรียง คล้ายเครื่องหมายคูณ แต่มีส่วนปลายแต่ละด้านทั้งสี่ด้านที่ชี้ต่งแย่งนั้นตัดเป็นลายแหลม แลดูคล้ายใบไม้ และมีเส้นตรงในแนวตั้งเป็นเส้นสั้น ๆ วางไว้ที่กึ่งกลางด้านบนและ ด้านล่าง

2.13 ลายช่อตีนพาน มีลักษณะเป็นเครื่องหมายคูณ ซึ่งมีปลายแขนทั้ง สองข้าง ที่ด้านบนหักงอມ้วนเข้าภายใน ที่กึ่งกลางตอนบนทอเป็นรูปสี่เหลี่ยมอยู่ภายใน และมีด้านยาวต่อลงมาจรดที่กึ่งกลางของเส้นที่คล้ายเครื่องหมายคูณตอนบน

ลวดลายที่นำไปทอเป็นลายเล็กหรือลายคันทั้ง 13 ลายดังกล่าวเป็น ลายที่มีพบได้เสมอ ๆ บนผ้าแพรวา ทั้งนี้ในการทอช่างผู้ทออาจนำลายต่าง ๆ เหล่านั้นไป จัดวางเรียงสลับให้อยู่ในแถวเดียวกันได้ แต่ส่วนใหญ่แล้วถ้ามีการนำไปทอวางเรียง สลับกันจะนิยมใช้เพียง 2-3 ลายเท่านั้น ไปวางเรียงสลับกัน และส่วนใหญ่จะนิยมใช้ เพียงลายเดียวซ้ำ ๆ กัน อยู่ในแถวเดียวกันเท่านั้น (ดูภาพในภาคผนวก จ)

3. ลายเชิงผ้า

ลายที่ทอไว้ชิดกับลายเล็ก ๆ ก่อนที่จะทอลายใหญ่ ลายเชิง ผ้านี้จะมีอยู่เพียงสองแถวอยู่ในแต่ละด้านของผืนผ้าแพรวา โดยมีอยู่ด้านละแถว โดยจัดวางไว้ในแนวนอนหรือแนวขวางเต็มพื้นที่ความกว้างของผืนผ้า ลายเชิงผ้านี้จะกว้างประมาณ 4-10 เซนติเมตร

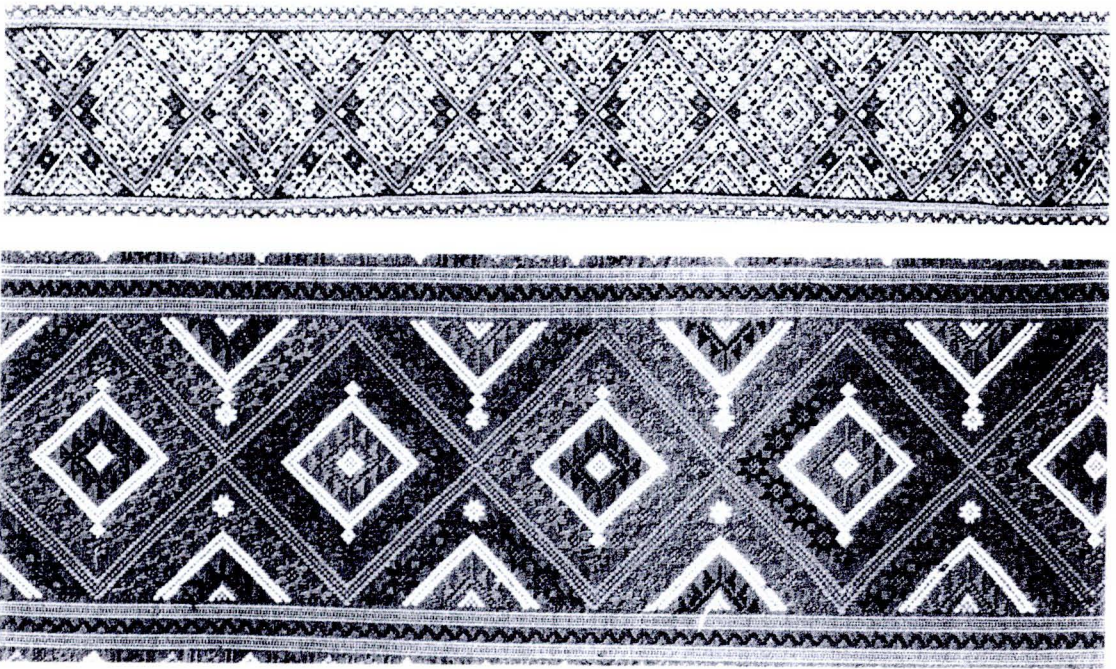

ภาพ 9 ภาพลายเชิงผ้า

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่งใหม่ (หน้า 22), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

4. ลายใหญ่

การทอประดิษฐ์ลายใหญ่บนผืนผ้าแพรวา ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ของผืนผ้าที่มีการทอเป็นลวดลายตลอดทั้งผืน ซึ่งได้จัดให้ลายใหญ่เรียงเป็นแถวที่มีความกว้างเท่า ๆ กันทุกแถวของลายใหญ่ และภายในลายใหญ่ ยังแบ่งออกเป็นสามส่วนคือ ส่วนที่เป็นลายหลักหรือลายใน ซึ่งเป็นช่องกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ลายนอก คือ ส่วนครึ่งหนึ่งของโครงสร้างสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนที่ถูกแบ่งครึ่งเป็นรูปสามเหลี่ยมสลับฟันปลาวางเรียงกันอยู่ทั้งแนวนอนและล่างของลายในหรือลายหลัก และส่วนที่สามคือ เกรือลาย ซึ่งก็คือพื้นที่สามเหลี่ยมที่เกิดจากการแบ่งครึ่งจากรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูนแล้วนำมาออกแบบจัดวางไว้ที่หัวท้ายลายแต่ละแถว โดยหันด้านยอดของสามเหลี่ยมเข้าหาที่กึ่งกลางของแถวลายทั้งสองด้าน (สุกชัย สิงห์ยะบุศย์, 2545, หน้า 189)

ภาพ 10 ภาพลายใหญ่

ที่มา. จาก แพรว ราชนิแห้งไหม (หน้า 23), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

ทางการทอลายใหญ่นั้น ส่วนใหญ่เป็นการนำลายที่เคยใช้ทอประดิษฐ์เป็นลายเล็กหรือลายคั่นมายืดขยายให้มีขนาดใหญ่ขึ้น แล้วจัดวางไว้ในตำแหน่งส่วนต่าง ๆ ของลายใหญ่ แต่ทั้งนี้ในการนำลายเล็กมาใช้ประดิษฐ์เป็นลายใหญ่นี้มีลักษณะเฉพาะที่เห็นได้อย่างชัดเจน คือ เป็นการนำลายเล็กหลาย ๆ ลายมาจัดวางออกแบบให้มีความซับซ้อนยิ่งขึ้น โดยการนำลายแต่ละลายมาวางเรียงซ้อนเข้าด้วยกัน การวางเรียงซ้อนลายนี้เรียกว่า อุ่มและเรียกชื่อตามโครงสร้างที่มีการซ้อนหรืออุมกันนั้นเสียใหม่ เช่น การนำลายกาบแบริมาซ้อนเข้ากับลายดอกบัว โดยจัดวางให้ลายดอกปักอยู่ภายในก็จะเรียกลายทั้งหมดนั้นว่า ลายกาบแบริอุมดอกบัว

นอกจากจะมีการนำลายเล็กหรือลายคั่นมาขยายขนาดประดิษฐ์ทอเป็นลายใหญ่แล้ว การออกแบบประดิษฐ์ขึ้นเพื่อใช้เป็นลายหลัก ลายนอก เกรือลาย หรือ

รวมเรียกว่าเป็นลายใหญ่โดยเฉพาะก็มี นอกจากลายทั้ง 13 ลายที่เป็นลายเล็กแล้วนำมา
ทอเป็นลายใหญ่ได้อีก ลายใหญ่อื่น ๆ ที่มีพบได้เสมอ ๆ มีดังนี้

1. ลายใบป่วน มีลักษณะเป็นลายขัดซ้อนเป็นชั้น ๆ ทอต่อเป็น
ก้านยาวเพื่อใช้เกาะกับกรอบลาย ส่วนบนทอเป็นยอดขึ้นขึ้นไปต่อด้วยลายกากบาทที่มี
ช่องว่างอยู่ตรงกลาง ลักษณะทั้งหมดนั้นทำให้แลดูคล้ายช่อดอกไม้ แต่ถ้าทอต่อก้านยาว
ก็จะเรียกว่า ใบป่วนก้านทอง ส่วนใหญ่ใช้เป็นเกาะล้อมรอบเป็นกรอบ
2. ลายกาบแปด มีลักษณะการทอประดิษฐ์เป็นรูปกากบาทที่มีเพียง
ครึ่งรูปหรือกากบาทด้านเดียว ส่วนใหญ่จัดเรียงเกาะล้อมรอบเป็นเกาะอีกชั้นหนึ่ง
3. ลายจันทน์ มีลักษณะเป็นลายกากบาท มีช่องว่างตรงกลางต่อด้วย
ก้านสั้น ๆ เรียงเกาะต่อกันเป็นแถว ในรูปทะแยงสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน
4. ลายนาค มีลักษณะการทอประดิษฐ์เป็นรูปคล้ายงู หรือที่ชาวบ้าน
เรียกว่า นาค รูปนาคหรืองูนี้ทอให้มีส่วนลำต้นเป็นเส้นตรงหักงอต่อกัน ส่วนหัวคล้ายรูป
สามเหลี่ยม ภายในกรอบสามเหลี่ยมมีรูปสามเหลี่ยมทึบเพื่อให้แลดูคล้ายหาง
ถ้าทอให้มีขนาด 2 หรือ 4 ตัว หันส่วนตัวเข้าหากันเป็นคู่ ๆ เรียกว่า ลายนาคหัวซุม ถ้าทอ
ให้มีเส้นขึ้นออกมาคล้ายแขนจากตัวนาค เมื่อมีสองแขนก็เรียกว่า ลายนาคสองแขน ถ้ามี
สี่เส้นก็เรียกว่า ลายนาคสี่แขน

ในการทอลายใหญ่นั้น ช่างผู้ทอจะออกแบบจัดวางลายหลัก ลายนอก
และเครือลายให้เป็นระเบียบเดียวกัน โดยยึดลายหลักเป็นแกน เมื่อทอลายหลักหรือ
ลายในด้วยลายใด ๆ แล้วก็จะนำลายนี้ออกมาทอในลายนอก และเครือลายอีกด้วย แต่ก็
พบว่า มีผ้าแพรวบางผืนที่มีลายหลัก ลายนอก และเครือลายที่แตกต่างกันออกไปบ้าง
แต่ส่วนใหญ่แล้วทุกช่องของลายหลักจะซ้ำ ๆ กันทุกช่องลายไป

ลายที่ทอไว้ในส่วนของผืนผ้าเต็มพื้นที่ในแนวขวางหรือแนวนอน
ลายใหญ่แต่ละลายมีความกว้างของลายสม่ำเสมอ คือกว้างแถวละประมาณ 8-12
เซนติเมตร ในผ้าแพรวผืนหนึ่ง ๆ จะมีลายใหญ่ประมาณ 1 แถว ซึ่งจำนวนแถวขอบลาย
ไปโดยตลอดอีกด้วย นอกจากนี้ในลายใหญ่แต่ละแถวยังมีองค์ประกอบของลายใหญ่ที่
จัดไว้อยู่ในกรอบตารางรูปสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ซึ่งแบ่งออกได้เป็น 3 ส่วน ดังนี้

1. ลายหลักหรือลายใน คือ ส่วนของลายที่อยู่ตรงกลางของแต่ละแถวซึ่งเป็นลายเต็มรูป จัดอยู่ในกรอบสี่เหลี่ยมขนมเปียกปูน ในแต่ละแถวอาจมีจำนวน 6-10 ลายซ้ำ ๆ กัน จำนวนมากหรือน้อยนั้นขึ้นอยู่กับขนาดของลายเล็กหรือใหญ่เป็นสำคัญ

2. ลายนอก คือ ส่วนที่มีลักษณะเป็นลายตารางสามเหลี่ยมสลับเป็นฟันปลา ซึ่งมีลักษณะลายซ้ำกับลายหลักหรือลายใน แต่มีลักษณะเป็นลายครึ่งรูปซ้ำ ๆ กันตลอดทั้งแถว

3. เครือลาย คือ ส่วนที่มีลักษณะเป็นลายตารางสามเหลี่ยมที่อยู่หัวสุดและท้ายสุดของลายใหญ่แต่ละแถว โดยหันมุมแหลมของสามเหลี่ยมเข้าหาถึงกลางของแถวลาย เครือลายนี้ก็มีลักษณะเป็นลายครึ่งรูปของลายหลักหรือลายในอีกเช่นกัน

ลักษณะรูปแบบโครงสร้างดังกล่าว เป็นโครงสร้างหลักของผืนผ้าแพรวาที่บ้านโพน ซึ่งมีลักษณะซ้ำ ๆ กันทุก ๆ ผืน โดยผู้ที่ได้รับรักษานาของผืนผ้า ตลอดจนการจัดวางลายดังกล่าวมาโดยต่อเนื่องจนกลายเป็นแบบแผนประเพณีนิยมไปในที่สุด

5. ในการทอลายหลักหรือลายใหญ่ และอาจรวมถึงลายเล็กและลายเชิงผ้า ช่างผู้ทอจะกางผ้าแล้วไว้บนดักและควดลายบนผ้าส่วนนั้นเป็นแบบ แล้วก็เก็บลายด้วยการขีดและการจกไปตามลายที่ปรากฏบนผ้าแล้วที่นำมาเป็นแม่แบบนั้น

การทอลายใหญ่ จะต้องมีการเก็บลาย ซึ่งจะดูได้จากผ้าแล้วหรือผ้าแม่แบบลายที่เก็บได้ เก็บเข้ากับเขากอีกที เพื่อที่จะได้สะดวกในการทอผ้าครั้งต่อไป และจะเก็บเข้ามาทุกไม้ที่มีการเก็บลาย

ทั้งนี้ในส่วนของกรรมวิธีการประดิษฐ์ลายด้วยวิธีการขีด และวิธีการจก ช่างทอที่บ้านโพนได้เลือกใช้ตามความต้องการในตำแหน่งลายต่าง ๆ ตามที่ต้องการ โดยวิธีการขีดและจก ดังรายละเอียดที่ได้กล่าวมาผ่านมาแล้ว

จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม พบว่า ชาวบ้านโพนที่ยังมีการทอผ้าแพรวาอยู่จนถึงปัจจุบันในแต่ละครัวเรือน จะมีผ้าแล้วเก็บไว้ครัวเรือนละหนึ่งผืนเสมอ ๆ เพื่อนำผ้าแล้วนั้นมาใช้เป็นแม่แบบในการประดิษฐ์ลาย ผ้าแล้วของแต่ละครัวเรือนมีจำนวนลายไม่เท่ากัน จากการสอบถามผู้ครอบครองผ้าแล้วจากแต่ละครัวเรือนทราบได้ว่าจำนวนมากน้อยของลวดลายบนผ้าแล้วแต่ละผืนขึ้นอยู่กับความสามารถของบรรพบุรุษของแต่ละครัวเรือนแต่อดีตน่ามีความสามารถในการประดิษฐ์ลวดลายได้มาก

น้อยเพียงใด สตรีผู้เป็นบรรพบุรุษที่เคยทอผ้าแพรวาก็จะประดิษฐ์ลวดลายรวมเข้าไว้ในผืนผ้าแล้วมัดมอให้สตรีที่เป็นลูกหลานได้ทอตามแบบสืบต่อ ๆ กันมา

เมื่อถึงสตรีรุ่นลูกหลานที่ยังทอผ้าแพรวาต่อ ๆ มาหากคิดประดิษฐ์ลวดลายได้เพิ่มขึ้น ก็จะทอลายที่คิดได้นั้นต่อเติมจากลายที่เคยรับมอมาจากบรรพสตรีรุ่นก่อน ๆ ดังนั้น ผ้าแล้วแต่ละผืนจึงมีจำนวนลายที่แตกต่างกันออกไปในแต่ละครัวเรือนทั้งรูปแบบและลวดลายของผ้าแพรวา

อีกทั้งจากการเก็บข้อมูลภาคสนามยังพบความแตกต่างของลวดลายผ้าแพรวาลวดลายแบบดั้งเดิม ผ้าแพรวาลวดลายแบบปัจจุบัน และผ้าแพรวาลวดลายแบบสมัยใหม่ ดังนี้

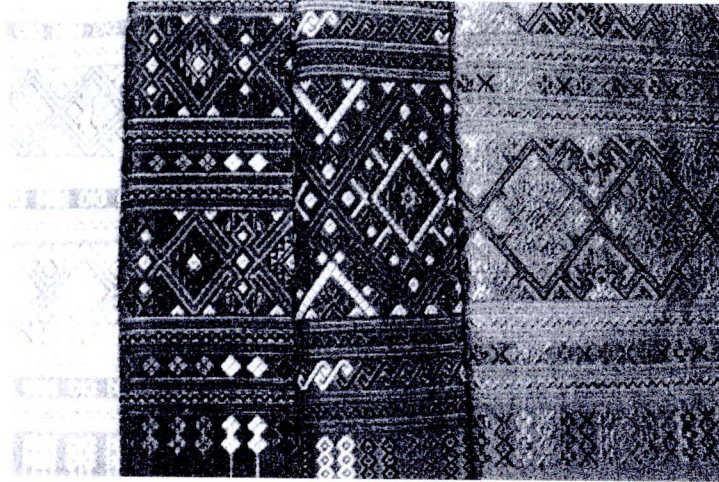
1. ผ้าไหมแพรวาลวดลายแบบดั้งเดิม ได้ใช้เส้นไหมเพื่อการประดิษฐ์ลวดลายรวมอยู่ในผืนเดียวกันไม่เกิน 5 สี ซึ่งได้แก่ สีเขียวสด สีเหลืองทอง สีนํ้าเงิน สีขาว และจะทอเป็นพื้นสีแดงข้อมครั้งธรรมชาติ ลวดลายที่ใช้ทอจะเป็นลวดลายแบบดั้งเดิมประมาณ 10-12 ลายในหนึ่งผืน (ดูลวดลายในภาคผนวก ข)

ภาพ 11 ภาพผ้าไหมแพรวาลวดลายดั้งเดิม

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่่งไหม (หน้า 2), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

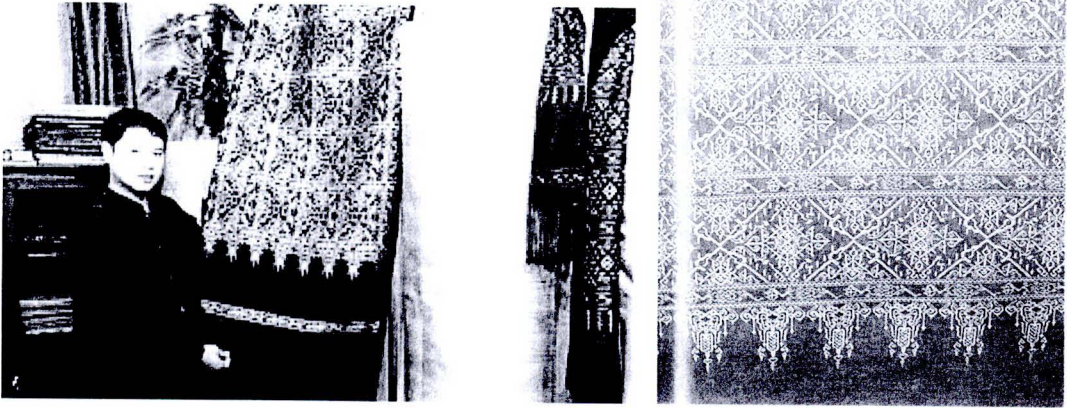
2. ผ้าไหมแพรวาลวดลายปัจจุบัน ได้ใช้เส้นไหมที่ส่วนใหญ่ย้อมสีจากสารเคมี เพื่อสนองความต้องการของลูกค้า การใช้สีในการทอส่วนใหญ่จะไม่เกิน 5 สี และ ลวดลายที่ใช้ทอจะเป็นลวดลายเดียวกันตลอดผืน จะมีการสลับสีภายในลวดลายเพื่อให้เกิดความแตกต่าง

ภาพ 12 ภาพผ้าไหมแพรวาลวดลายปัจจุบัน

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่องไหม (หน้า 26), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

3. ผ้าไหมแพรวาลวดลายสมัยใหม่ เกิดจากความคิดสร้างสรรค์ของคนรุ่นใหม่ ซึ่งได้คิดประดิษฐ์ลวดลายใหม่ ๆ และสีสันทวยงามให้ทันสมัย เพื่อตอบสนองการใช้งานในปัจจุบัน ผ้าไหมแพรวาลวดลายสมัยใหม่ได้ใช้เส้นไหมที่ย้อมสีทั้งธรรมชาติและสารเคมี ผสมกันซึ่งขึ้นอยู่กับความต้องการของลูกค้า ส่วนลวดลายที่ใช้จะคิดค้นขึ้นมาใหม่ทั้งหมด จะมีอิงลักษณะของผ้าไหมแพรวาที่ต้องมีลายเชิงผ้า ลายเล็กลายคั่น และลายใหญ่

ภาพ 13 ภาพคุณพงษ์ชุต โพนะทา ผู้คิดค้นลวดลายผ้าไหมแพรวาลวดลายสมัยใหม่ และภาพผ้าไหมแพรวาลวดลายสมัยใหม่

ที่มา. จาก แพรวา ราชนิแห่งใหม่ (หน้า 75), โดย สำนักงานพัฒนาชุมชนจังหวัดกาฬสินธุ์, 2552, กาฬสินธุ์: กาฬสินธุ์การพิมพ์.

ผ้าทอพื้นบ้านที่ชาวบ้านในแต่ละภูมิภาคของประเทศไทยทออยู่ในปัจจุบันนั้น เมื่อพิจารณาลักษณะโครงสร้างของผืนผ้าโดยส่วนรวมแล้ว จะเห็นได้ว่ามีลักษณะคล้าย ๆ กัน คือส่วนใหญ่เป็นผ้าหน้าแคบ ส่วนความยาวนั้นจะมีความยาวกว่าส่วนกว้างของหน้าผ้าอย่างชัดเจน ทำให้ผ้าทอพื้นบ้านโดยทั่ว ๆ มีลักษณะเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้าเสียเป็นส่วนใหญ่

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

อุดม สมพร (2540) ศึกษาเรื่อง วิธีการถ่ายทอดศิลปะผ้าจากของไทยวนราชบุรี พบว่า วิธีการสอนสืบต่อกันมามี 3 วิธี ได้แก่

1. วิธีการสอนแบบดั้งเดิม วิธีนี้บทบาทอยู่ที่แม่จะสอนการดูลายต่าง ๆ ในผืนผ้าเก่าที่เป็นตาต่อตา มือต่อมือให้แก่ลูกหลานของตนเป็นการเฉพาะตัว กล่าวคือ แม่จะทำ

ให้ลูก หลานหรือผู้ฝึกหัดดูและลูกหลานต้องจดจำไว้ และก็ให้ฝึกหัด ฝึกทำบ่อย ๆ จนเกิดความชำนาญและทักษะ และใช้วิธีการเช่นเดียวกับแม่สืบต่อให้ลูกหลานรุ่นต่อ ๆ มาอีก

2. วิธีสอนแบบการดูลายต้นแบบ ประมาณปี 2520 ชาวไทยวน จังหวัดราชบุรี ได้มีการพัฒนาวิธีการถ่ายทอดและฝึกทอลายผ้าจากขึ้นอีกระบบหนึ่ง เป็นวิธีช่วยจดจำลายได้ง่ายขึ้น และสอนทอในเวลาเดียวกันได้มากขึ้น จากหนึ่งต่อหนึ่งเป็นผู้สอนหนึ่งคนต่อผู้เรียนเป็นจำนวนมาก โดยคำแนะนำของกองอุตสาหกรรมในครอบครัว ใช้วิธีคัดลอกลายจากผืนผ้าที่เป็นต้นแบบลงในระบบตารางกราฟ วิธีการสร้างลายด้วยระบบเส้นส่วกในการฝึกหัดทอเพราะผู้ฝึกหัดมีแบบสำหรับฝึกหัด โดยไม่ต้องจดจำลายไว้ในสมอง การสอนก็แนะนำวิธีดูลายให้แก่ผู้ฝึกหัดครั้งละหลาย ๆ คน ปัจจุบันทอผ้าแบบนี้ได้รับความนิยมกระจายไปในบริเวณใกล้เคียง

3. วิธีสอนทอระบบ HAND-HI-TECH ประมาณปี 2536 ได้เริ่มใช้ระบบคอมพิวเตอร์ช่วยการออกแบบลายผ้าจาก โดยการรวบรวมลายผ้าจากโบราณของชาวไทยวนราชบุรี และคิดสร้างโปรแกรมลายผ้าจากลงในคอมพิวเตอร์ ผู้ทอสามารถกด Key คอมพิวเตอร์ดูวิธีการทอผลลายจากในแต่ละขั้นตอนได้เลย นับเป็นการนำเทคโนโลยีมาประยุกต์ใช้ในการสืบทอดการทอผ้าจากได้อย่างเหมาะสมกับยุคสมัยปัจจุบัน และเป็นที่สนใจของเยาวชนทั่วไปอีกด้วย

สุภาพร พรหมนิม (2542) ศึกษาเรื่อง ปัจจัยที่นำไปสู่ความสำเร็จในธุรกิจการทอผ้าไหมมัดหมี่ของกลุ่มสตรีและผลกระทบต่อชุมชนชนบท: กรณีศึกษาตำบลนาโพธิ์ อำเภอนาโพธิ์ จังหวัดบุรีรัมย์ พบว่า ปัจจัยภายในที่นำไปสู่ความสำเร็จในการทอผ้าไหมมัดหมี่ ได้แก่

1. แรงบันดาลใจ จากการได้รับการถ่ายทอดจากบรรพบุรุษ ความสนใจใฝ่รู้ ความคิดที่อยากจะทอผ้าเป็น ความมีใจรักและชอบการทอผ้า ลวดลายและสีในตัวผืนผ้าไหม

2. เจตคติ มีความรู้สึกชอบและรักในธุรกิจการทอผ้าไหมมัดหมี่

3. การเรียนรู้ มีการเรียนรู้ที่เป็นระบบ และมีขั้นตอน คือการเรียนรู้ขั้นพื้นฐาน การเรียนรู้ขั้นชำนาญ และการเรียนรู้ขั้นประกอบอาชีพได้

4. ความคาดหวังต่ออาชีพผู้ประกอบการธุรกิจการทอผ้าไหมมัดหมี่ ต้องการที่จะสร้างรายได้ให้กับครอบครัว การสร้างงานในท้องถิ่น การอนุรักษ์ศิลปะพื้นบ้าน การหาอาชีพที่แน่นอนให้กับตนเอง และการลดแรงงานย้ายถิ่น ปัจจัยภายนอกที่นำไปสู่ความสำเร็จในธุรกิจผ้าไหมมัดหมี่ ได้แก่ การบริหารจัดการ เช่น ด้านการผลิต ด้านการตลาด ด้านแรงงาน ด้านการเงิน การมีส่วนร่วมของสมาชิก และความเป็นผู้นำ

ดาเรศ ชารพันธ์ (2544) ศึกษาเรื่อง ผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจ และสังคมของการประกอบอาชีพผลิต และค้าผ้าไหมแพรวาของชาวบ้านโพน อำเภอกำแพง จังหวัดกาฬสินธุ์ พบว่า มีการลงทุน และแสวงหาแหล่งเงินลงทุน เพื่อการประกอบอาชีพผลิตและค้าผ้าไหมแพรวา จากการกู้ยืมเงินทุนจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์มากที่สุด ซื้อเส้นไหมจากโรงงานมาทอเป็นผ้าไหมแพรวา จำแนกเป็นกลุ่มผู้ผลิตและใช้ฝีมือแรงงานตนเอง และกลุ่มผู้ลงทุนผลิตโดยจ้างแรงงานมาผลิต โดยเฉลี่ยผลิตได้ 1,096 ผืนต่อปี โดยผ่านกระบวนการขาย 5 วิธี คือ ขายที่บ้านของผู้ผลิตเอง ฝากแม่ค้าไปขาย ฝากขายที่ศูนย์รวมไหมประจำหมู่บ้าน ส่วนราชการนำไปขายให้ และนำไปขายเองที่ตลาดนัด ผลกระทบทางด้านสังคม พบว่า ชาวบ้านโพน ส่วนใหญ่มีการประกอบอาชีพผลิตและค้าไหมแพรวาคิดเป็นร้อยละ 95.55 โดยมีแรงจูงใจสำคัญคือ สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถทรงรับเอาการทอผ้าไหมแพรวาของชาวบ้านโพนไว้ในโครงการศิลปาชีพพิเศษ ทำให้ชาวบ้านโพนหันมาทอผ้าไหมแพรวาเป็นอาชีพเสริมมากขึ้น ผู้ทอผ้าไหมแพรวาส่วนใหญ่มีประสบการณ์ในการทออยู่ระหว่าง 11-20 ปีได้รับการฝึกสอน และสืบทอดการทอมาจากบรรพบุรุษ ในด้านคติความเชื่อคนรุ่นหนุ่มสาวอายุ ต่ำกว่า 30 ปี ปฏิบัติตามคติความเชื่อน้อยลง ในด้านการศึกษา สามารถส่งบุตรหลานเรียนต่อได้ทุกคน และฝึกอาชีพได้มากขึ้น ประชาชนส่วนใหญ่อ่านออกเขียนได้ และในด้านการสาธารณสุข ประชาชนส่วนใหญ่มีสุขภาพพื้นฐานดีขึ้น และในการปกครองมีการพัฒนารูปแบบการปกครองส่วนท้องถิ่น ตามรูปแบบของเทศบาลตำบลมีการรักษาสิทธิ ขนบธรรมเนียม ประเพณี คุณธรรม จริยธรรมของคนในหมู่บ้าน และมีการพัฒนาสาธารณูปโภคได้ตามความต้องการจำเป็นมากขึ้น และลดปัญหาสังคม

สมศักดิ์ มากบุญ (2544) ศึกษาเรื่อง ภูมิปัญญาชาวบ้าน: กระบวนการเรียนรู้และแนวคิดในการจัดการศึกษาของผู้ทรงภูมิปัญญา จังหวัดลพบุรี ผลการศึกษาพบว่า ผู้ทรง

ภูมิปัญญาส่วนใหญ่ได้เรียนรู้ภูมิปัญญาจาก 4 ลักษณะ คือ (1) การสอนด้วยวาจาและสาธิตวิธีการ (2) การลงมือปฏิบัติจริง (3) การแลกเปลี่ยนเรียนรู้และกระบวนการกลุ่ม และ (4) ครุพักลักจำ ซึ่งใน 3 ลักษณะแรกจะปรากฏข้อมูลชัดเจนในประวัติส่วนตัว และผลงานของผู้ทรงภูมิปัญญา ส่วนการเรียนรู้แบบครุพักลักจำนั้นเป็นลักษณะธรรมชาติที่มีอยู่ในตัวบุคคลและไม่สามารถหาหลักฐานมายืนยันให้ชัดเจนได้ ส่วนวิธีการเรียนรู้จากศาสนาและพิธีกรรมนั้น ผลการวิจัยพบว่ามิใช่ในผู้ทรงภูมิปัญญาสาขาศิลปกรรมทุกคน เนื่องจากการเรียนรู้ดังกล่าวมีอิทธิพลต่อด้านจิตใจ และถือว่ามีผลจำเป็นต่อการเรียนรู้ภูมิปัญญา

กระบวนการถ่ายทอดหรือส่งต่อความรู้ของผู้ทรงภูมิปัญญา พบว่า ผู้ทรงภูมิปัญญาเกือบทุกคนได้สั่งสมภูมิปัญญาของตนเองสู่คนรุ่นหลัง ด้วยวิธีการเรียนรู้ที่ตนเองได้รับมาเนื่องจากมีความเชื่อว่าเป็นวิธีการที่เคยให้ผลดีต่อตนเองและก็น่าจะเป็นผลดีต่อผู้อื่นด้วย ซึ่งมีข้อมูลเชิงประจักษ์ของผู้ทรงภูมิปัญญาหลายท่านที่บุตรหลานสามารถสืบสานอาชีพของตนเองได้ และบางคนได้รับเชิญให้ไปสอนหรือเป็นวิทยากรเพื่อเผยแพร่ภูมิปัญญา

ศุภชัย สิงห์ยะบุศย์ (2545) ศึกษาเรื่อง รูปแบบศิลปะและการจัดการผ้าทอที่ส่งผลความเข้มแข็งและการพึ่งตนเองของชุมชนท้องถิ่น: ศึกษากรณีผ้าไหมแพรวา สายวัฒนธรรมภูไท จังหวัดกาฬสินธุ์ พบว่ารูปแบบศิลปะผ้าไหมแพรวามี 3 ลักษณะรูปแบบใหญ่ คือ

1. ผ้าทอล่วง เป็นผ้าทอสองสีที่เกิดจากการทอผืนระหว่างเส้นไหมแนวตั้งกับแนวนอน
2. ผ้าจกดาว เป็นผ้าทอที่ผืนระหว่างการทอล่วงด้วยผ้าสองสี สลับกับการเติมแต่งลวดลายเป็นดอกดาวบนผืนผ้าด้วยเส้นไหมสีต่าง ๆ
3. ผ้าเกาะ เป็นผ้าไหมแพรวาที่เกิดจากการทอโดยใช้นิ้วก้อยค่อย ๆ เกาะเกี่ยวเก็บลวดลายที่ละดอกดวงอย่างแพรวพราวจนเกือบเต็มผืนผ้า

อย่างไรก็ตาม ผ้าแต่ละชิ้นมีต้นกำเนิดมาจากผ้าแพรวาดั้งเดิม ซึ่งเป็นผ้าที่ทอด้วยวิธีการใช้นิ้วเกาะเกี่ยว โดยมีไหมสีพื้นคือสีแดงเข้ม อันเป็นสีที่เกิดจากการย้อมครั้ง

ชาวภูไทใช้เป็นผ้าสไบเบี่ยงเพื่อไปร่วมพิธีการสำคัญ เช่น การแต่งงาน พิธีทำบุญทางศาสนา

ทั้งนี้ผ้าทอแต่ละแบบเป็นที่นิยม และสอดคล้องกับรสนิยมของผู้บริโภคแตกต่างกันไป กล่าวคือ ผ้าทอล่วงและผ้าจกดาว มีราคาถูกเป็นที่ต้องการของผู้บริโภคอายุระหว่าง 20-30 ปี เป็นส่วนใหญ่ ส่วนผ้าเกาะเป็นที่ต้องการของผู้บริโภควัยผู้ใหญ่ โดยเฉพาะผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี เพราะเป็นผ้าแพรวาที่มีราคาสูง

นัยรัตน์ เหลี่ยมวานิช (2547) ศึกษาเรื่อง *กระบวนการเรียนรู้ การรวมกลุ่ม และการมีส่วนร่วมของกลุ่มสตรีผู้ประกอบการทอผ้าพื้นเมือง อำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน* พบว่ากระบวนการเรียนรู้ การรวมกลุ่ม และการมีส่วนร่วมของกลุ่มสตรีผู้ประกอบการอาชีพทอผ้าพื้นเมือง อำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน มีปัจจัยที่ส่งเสริมการเรียนรู้ 7 ปัจจัย ได้แก่ ครอบครัว โรงเรียน กลุ่มเพื่อน กลุ่มอาชีพ กลุ่มผู้นำ และกิจกรรมชุมชนรวมถึงหน่วยงานภายนอก คือ พัฒนาชุมชน ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียน และองค์การบริหารส่วนตำบล ส่วนการรวมกลุ่มอาชีพทอผ้าพื้นเมืองของกลุ่มสตรีผู้ประกอบการอาชีพทอผ้าพื้นเมือง อำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน มีลักษณะเป็นกลุ่มจัดตั้งขึ้นอยู่กับปัจจัย 3 ประการ ได้แก่ กลุ่มผู้นำ สมาชิก และหน่วยงานที่ส่งเสริมและสนับสนุน โดยพัฒนาชุมชนจะเข้ามาดูแลเรื่องการบริหารและจัดการกลุ่มอย่างใกล้ชิด และเน้นให้คณะกรรมการดำเนินงานภายใต้การมีส่วนร่วมของสมาชิกกลุ่ม ศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนให้ความรู้เพิ่มเติมเรื่องการทอผ้าพื้นเมือง และองค์การบริหารส่วนตำบลให้การสนับสนุนเรื่องงบประมาณและการจัดสร้างสถานที่ก่อตั้งศูนย์ทอผ้า การศึกษาการมีส่วนร่วมของกลุ่มสตรีผู้ประกอบการอาชีพทอผ้าพื้นเมือง อำเภอเวียงสา จังหวัดน่าน พบว่ามี 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มทอผ้าบ้านดอนไชย และกลุ่มทอผ้าบ้านไผ่งามที่สมาชิกอยู่ในระดับการมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง กลุ่มทอผ้าบ้านผาโพธิ์ทอง บ้านใหม่ และบ้านกลางเวียง สมาชิกอยู่ในระดับการมีส่วนร่วมปานกลาง และกลุ่มทอผ้าบ้านป่าหุ่ง และกลุ่มทอผ้าบ้านน้ำบัว สมาชิกอยู่ในระดับการมีส่วนร่วมเทียม

ศิริสุภา เอมหยวก (2548) ศึกษาเรื่อง *การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นการทอผ้าบ้านคลองเตย ตำบลบึงกอก อำเภอบางระกำ จังหวัดพิษณุโลก* พบว่าในอดีตบรรพบุรุษถ่ายทอดด้วยการ “ทำให้ดู จับมือสอน” รวมทั้งใช้แรงผลักดันด้านค่านิยมความเชื่อ และ

วัฒนธรรมของคนภาคอีสานที่ชี้ให้เห็นว่าถ้าผู้หญิงทอผ้าไม่เป็นจะหาสามีไม่ได้ ทำให้พ่อแม่อับอายขายหน้า และถ้าไม่ทอก็ไม่ต้องนุ่งผ้า การทอผ้าจึงฝังอยู่ในสายเลือดของชาวอีสานทุกคน ส่วนกระบวนการถ่ายทอดในปัจจุบันได้รับการส่งเสริมจากหน่วยงานภาครัฐและเอกชน รวมทั้งภาคประชาชนที่รวมกลุ่มกันทอผ้าตามสถานที่ต่าง ๆ ในอำเภอ บางระกำ ต่างอำเภอและต่างจังหวัด โดยประธานกลุ่มและผู้อาวุโสที่มีความรู้ความสามารถเรื่องการทอผ้าไปถ่ายทอดความรู้ให้แก่สมาชิกกลุ่มแม่บ้านที่ต้องการเพิ่มพูนทักษะด้านการทอ และสร้างสรรค์ลวดลายรวมทั้งการถ่ายทอดความรู้ให้แก่เด็กนักเรียนตามโรงเรียนต่าง ๆ ในเวลาเรียนปกติ และเวลาว่างตอนปิดภาคเรียน

พวงเพ็ญ ชรินทร์ (2548) ศึกษาเรื่อง บุคลิกภาพที่มีประสิทธิภาพในการถ่ายทอดความรู้ของผู้นำการทอผ้าในชุมชนทอผ้าไหมพุมเรียง จังหวัดสุราษฎร์ธานี พบว่า ช่างทอทั้งหมดเป็นเพศหญิง มีอายุเฉลี่ย 47 ปี และมีรายได้ต่อเดือนต่ำกว่า 5,000 บาท ส่วนใหญ่สมรสแล้ว นับถือศาสนาอิสลาม มีอาชีพทอผ้าเป็นอาชีพหลัก การศึกษาระดับประถมศึกษา คุณลักษณะของผู้ถ่ายทอดความรู้ในการทอผ้าที่ดี มีคุณลักษณะในด้านต่าง ๆ ในระดับค่อนข้างมากถึงมากที่สุด โดยคุณลักษณะที่จำเป็นมากที่สุดได้แก่ ท่าทีสุภาพ สุขุมรอบคอบมีอัธยาศัยดี ยิ้มแย้มแจ่มใส มีความอดทน สามารถพูดอธิบายให้ผู้อื่นเข้าใจ เฉลียวฉลาดไหวพริบดี มีความรู้เกี่ยวกับการทอผ้า สามารถถ่ายทอดความรู้ความสัทธิศาสตร์ต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ มีความรับผิดชอบไม่ละเลยหน้าที่ เชื้อมั่นในตนเอง มีประวัติการทอผ้าที่ดี มีประสบการณ์การทอผ้าที่ยาวนาน ลักษณะของผู้ถ่ายทอดฝีมือการทอผ้าที่ดีควรมีลักษณะดังนี้คือ สามารถสอนงานได้ดี ทำให้เข้าใจง่าย ต้องสามารถทอลายยาก ๆ หรือมีความคิดสร้างสรรค์ในการประดิษฐ์ลายใหม่ ๆ ได้ ต้องเป็นผู้ที่มีความเชี่ยวชาญมาแล้วในเรื่องลายผ้า และจำเป็นต้องมีความรู้ทุกขั้นตอนของการทอต้องเป็นคนใจเย็น ใจดี ไม่โมโหง่าย มีความละเอียดรอบคอบ มีสมาธิสูง และสามารถแก้ไขปัญหาที่ผู้เรียนทอผิดพลาดได้ และทำให้ผู้เรียนรู้สึกผ่อนคลาย ผู้ถ่ายทอดการทอผ้าที่มีอยู่ในปัจจุบันมีบุคลิกภาพแบบ intorvert และ extrovert โดยมีลักษณะเป็น sensing, thinking type มากกว่าจะเป็น intuitive หรือ felling type ผู้วิจัยจึงขอเสนอแนะว่า ควรมีการส่งเสริมการทอผ้าพุมเรียง และควรมีการส่งเสริมและพัฒนาทางด้านการตลาดอย่างทันเวลา

สรุป

ผลจากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้อง ผู้วิจัยสรุปกระบวนการเรียนรู้และแนวคิดในการจัดการศึกษาของสมศักดิ์ มากบุญ และของคนอื่น ๆ เพื่อเป็นแนวคิดในการวิจัยเบื้องต้นเป็นการให้ความหมายของกระบวนการเรียนรู้และการสืบทอดการทอผ้าไหมของผู้ทรงภูมิปัญญา กระบวนการเรียนรู้ หมายถึง วิธีการ หรือ แบบแผนที่ผู้ทรงภูมิปัญญาได้รับการถ่ายทอด เรียนรู้ เลือกรสร สร้างและพัฒนาวิธีการทอผ้าไหม ก่อให้เกิดภูมิปัญญาในชุมชน โดยกระบวนการเรียนรู้นี้เป็นพลวัตที่มีการเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ส่วนการถ่ายทอดการทอผ้าไหม หมายถึง การส่งต่อภูมิปัญญาการทอผ้าไหมที่ผู้ทรงภูมิปัญญาชุมชนภูไทดำ ส่งสืบทอดประสบการณ์ องค์ความรู้จากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งมีวิธีการเรียนรู้และสืบทอดการทอผ้า ดังนี้

1. กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดการทอผ้าไหมจากการลงมือทำจริง เช่น แม่ ย่า ยาย ทอผ้าอยู่เป็นประจำจนบุตรหลานทำตาม ผ่านกระบวนการทางครอบครัวที่ใช้ชีวิตประจำวันร่วมกันพูดคุยและทำไปด้วยกัน
2. กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดการทอผ้าไหมจากการลองผิดลองถูก เช่น การลองนำสีธรรมชาติมาลงย้อมไหม หรือลองทอผ้าไหมแพรวาในรูปแบบใหม่ ๆ
3. กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดการทอผ้าไหมจากประเพณีวัฒนธรรม เช่น เป็นเครื่องสมา หรือเครื่องไหว้สำหรับหญิงในการแต่งงาน หรือการเตรียมความพร้อมของหญิงในสังคมชนบทที่ต้องทอผ้าไว้ใช้เองในการสร้างครอบครัวใหม่ และเป็น การแสดงถึงความเป็นหญิงที่มีความพร้อมในการครองเรือนต่อไป เป็นต้น
4. กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดการทอผ้าไหมจากหลักสูตรการเรียนการสอน ขององค์กรทางการศึกษา เช่น การเปิดสอนหลักสูตรสาขาเทคโนโลยีการทอผ้าไหมและ ผ้าพื้นเมืองของกรมอาชีวศึกษา หรือหลักสูตรท้องถิ่น เป็นต้น
5. กระบวนการเรียนรู้และสืบทอดการทอผ้าไหมจากกระบวนการกลุ่ม เช่น กลุ่มทอผ้าไหม ศูนย์หัตถกรรม สหกรณ์ และกลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น กลุ่มเหล่านี้มี การแลกเปลี่ยนความรู้ซึ่งกันและกัน หรือมีผู้เข้าร่วมศึกษาดูงานในกลุ่มที่ประสบ ผลสำเร็จ

เมื่อศึกษาจากเอกสารที่เกี่ยวข้องแล้ว ยังพบว่า กลไกสำคัญของการเรียนรู้และสืบทอดการทอผ้าไหมและภูมิปัญญาอื่นนั้นมาจากครอบครัว ชุมชน และระบบการศึกษาไทย

ครอบครัว เป็นหน่วยแรกของการเรียนรู้และสืบทอดผ่านกระบวนการทางครอบครัว เช่น ผู้ทรงภูมิปัญญาในฐานะ แม่ ย่า ยาย ถ่ายทอดความรู้ด้านการทอผ้าให้บุตรหลานหรือคนในครอบครัว เช่น แม่จะสอนลูกผู้หญิงให้มีการเตรียมความเป็นหญิงด้วยการสอนให้ทอผ้าเป็น และถ้าพัฒนาการทอผ้าให้มีความสวยงามก็จะบ่งชี้ให้เห็นถึงความเป็นหญิงที่สมบูรณ์ สืบทอดกันในระบบเครือญาติ เพราะครอบครัวเป็นส่วนย่อยของชุมชนที่เกี่ยวข้องด้วยระบบเครือญาติ และกลายเป็นชุมชน สังคมที่กว้างขึ้นเรื่อย ๆ

ชุมชน หลาย ๆ ครอบครัวทำกิจกรรมในลักษณะเดียวกันจะสะท้อนออกมาให้เห็นเป็นพฤติกรรมของคนในชุมชน เช่น การทอผ้าเป็นส่วนสร้างรายได้หรือธุรกิจชุมชน กระบวนการนี้จะก่อให้เกิดกลุ่ม องค์กร เครือข่าย การศึกษาดูงานจึงเป็นเวทีหนึ่งที่จะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกัน ถ่ายทอดองค์ความรู้จากกลุ่มหนึ่งสู่อีกกลุ่มหนึ่ง ผู้ทรงภูมิปัญญาเป็นผู้สืบทอดผ่านเครือข่ายเหล่านี้ นอกจากนี้รายได้ยังเป็นปัจจัยในการจูงใจให้ผู้ที่ไม่รู้เกิดการอยากรู้อยากทำ เพื่อสร้างรายได้ให้กับตนเอง เกิดกลุ่มธุรกิจชุมชน และจะถ่ายทอดสู่ลูกหลานต่อไปได้อีก

การศึกษาในระบบ เป็นอีกกระบวนการหนึ่งที่เป็นองค์กรสืบทอดภูมิปัญญาที่สำคัญอีกด้านหนึ่ง ปัจจุบันมีหน่วยงานการศึกษาได้เปิดหลักสูตรเกี่ยวกับการทอผ้าหรือการศึกษาชุมชนแหล่งเรียนรู้ที่สำคัญของนักศึกษาคือ ผู้ทรงภูมิปัญญาเป็นวิทยากรสืบทอดให้นักเรียน นักศึกษา หรือสถาบันต่าง ๆ ได้เชิญเป็นวิทยากรบรรยาย เป็นต้น